

Katarina Horvat - Levaj
Ratko Vučetić
Ivana Haničar Buljan

Darda

Dvorac Esterházy

Povijesno - građevni razvoj, valorizacija
i prijedlog konzervatorskih smjernica

ISBN 978-953-7875-05-3

INSTITUT ZA POVIJEST UMJETNOSTI

INSTITUT ZA POVIJEST UMJETNOSTI

Darda

Dvorac Esterházy

Povijesno - građevni razvoj, valorizacija i
prijedlog konzervatorskih smjernica

Autori:

dr.sc. Katarina Horvat - Levaj

dr.sc. Ratko Vučetić

Ivana Haničar Buljan, dipl.ing.arh.

Stručna suradnica:

Danijela Šapina, dipl.ing.arh.

Zagreb, 2012.

SADRŽAJ

I. POVIJESNO-GRAĐEVNI RAZVOJ I VALORIZACIJA	5
DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA	5
DARDA – VLASTELINSTVO, NASELJE, DVORAC	6
a) Vlastelinstvo	7
b) Trgovište Darda	10
c) Arheološka istraživanja ostataka »Sulejmanovog mosta« u Dardi	15
DESKRIPCIJA POSTOJEĆEG STANJA	16
a) Smještaj dvorca	16
b) Prostorna organizacija	16
<i>Podrumi</i>	16
<i>Prizemlje</i>	16
<i>Prvi kat</i>	18
<i>Pomoćne zgrade</i>	19
c) Vanjština	19
<i>Pomoćne zgrade</i>	21
d) Struktura: konstrukcija i materijali	21
<i>Nosiva konstrukcija</i>	21
<i>Krovište i pokrov</i>	22
<i>Stubišta</i>	22
<i>Obrada zidova</i>	22
<i>Otvori</i>	23
<i>Podovi</i>	24
<i>Stropovi</i>	24
<i>Instalacije</i>	24
<i>Pomoćne zgrade</i>	24
INTERPRETACIJA ISTRAŽIVANJA	25
a) Građevni razvoj	25
VALORIZACIJA	30

II. PRIJEDLOG KONZERVATORSKIH SMJERNICA	32
a) Uređenje parcele	32
b) Namjena	33
c) Prostorna organizacija	33
d) Struktura i konstrukcija – statičke sanacije	33
e) Oblkovanje, detalji i materijali	33
f) Podovi	33
g) Stropovi	34
h) Unutarnja stolarija	34
i) Vanjska stolarija	34
j) Žbuka	34
III. GRAFIČKI PRILOZI	35
KARTOGRAFSKI PRIKAZI	36
FOTOGRAFIJE	48
ARHITEKTONSKI NACRTI	125
a) Istraživanja - tlocrti s ucrtanim sondama i nalazima	126
b) Građevni razvoj - tlocrti s ucrtanim fazama izgradnje	129
c) Smjernice- tlocrti s ucrtanim prijedlozima konzervatorskih smjernica - uklanjanje, rekonstrukcija, prezentacija	133
IV. LITERATURA I IZVORI	136

Dvorac Esterházy u Dardi zaštićeno je kulturno dobro, upisano u Registar nepokretnih spomenika kulture Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Osijeku pod rednim brojem ROS-91.

Ova studija dvorca Esterházy nastla je temeljem Ugovora br. 6. Klasa: 612-08/11-01/3, Ur. br. 2100/03-11-01/1 od 14. srpnja 2011. između Općine Darda kao Naručitelja i Instituta za povijest umjetnosti kao Izvršitelja.

Polazeći od današnjeg stanja građevine: analize konstrukcije i oštećenja, restauratorskih sondi, koristeći povijesne izvore i ostalu dostupnu dokumentaciju pokušali smo utvrditi tragove povijesnih slojeva i građevni razvoj te konačno uspostaviti prijedlog smjernica.

Rezultati izvršenih građevinskih i konzervatorsko-restauratorskih istraživanja korišteni su pri izradi studije te ih kao prilog donosimo zasebno uvezane:

- Izvještaj o prvoj fazi konzervatorsko-restauratorskog istraživanja (*Re-dizajn*)
- Analiza stanja nosive konstrukcije s prijedlogom sanacije (*Radionica statike*)

Navedeni prijedlog smjernica uz odobrenje nadležnog Konzervatorskog odjela u Osijeku trebaju biti uputa za sve daljnje intervencije na dvorcu (dodatna istraživanja, idejni prijedlog prezentacije, idejni glavni i izvedbeni projekt) do konačne obnove i revitalizacije dvorca.

I. POVIJESNO-GRAĐEVNI RAZVOJ I VALORIZACIJA

DOSADAŠNJA ISTRAŽIVANJA

Premda je u našoj stručnoj literaturi odavna prepoznata arhitektonska kvaliteta dvorca Esterházy u Dardi, kompleks nije bio sustavno istražen niti zasebno obrađen. Javlajući se u različitim pregledima graditeljstva Slavonije i Baranje, razmatran je uglavnom kao rezultat jedinstvenog graditeljskog zahvata, s time da su datacije gradnje varirale od druge polovine 18. do prve polovine 19. stoljeća. Tako je dvorac uključen u sintezni pregled: ANĐELA HORVAT, Barok u kontinentalnoj Hrvatskoj, u: ANĐELA HORVAT, RADMILA MATEJČIĆ, KRUNO PRIJATELJ, *Barok u Hrvatskoj*, Zagreb, 1982., gdje su istaknuta njegova klasicistička obilježja. Spominju ga u svojim pregledima slavonskog graditeljstva i DUBRAVKA MLADINOV i ŠTEFICA HABUNEK-MORAVAC, *Tri baranjska dvorca*, u: *Dvorci i kurije sjeverne Hrvatske, Stanje i mogućnosti njihova uključivanja u suvremeni život*, Zagreb, 1970., te također TOMISLAV ĐURIĆ i DRAGUTIN FELETAR, *Stare građevine istočne Hrvatske, izbor kulturno-povijesnih spomenika bjelovarskog kraja, Moslavine, Slavonije i Baranje*, Varaždin, 1983. Prikaz dvorca i njegova perivoja u kontekstu povijesnih podataka o plemićkim vlasnicima donose u svojoj monografiji MLADEN i BOJANA ŠČITAROCI, *Dvorci i perivoji u Slavoniji od Zagreba do Iloka*, Zagreb, 1998., no zbog okupacije teritorija u Domovinskom ratu, nije bilo moguće provesti dodatna istraživanja dvorca i perivoja. Valorizacija dvorca u kontekstu klasicističke rezidencijalne arhitekture Slavonije, s posebnim osvrtom na njegovu tipologiju, prezentirana je u katalogu izložbe *Slavonija, Baranja i Srijem, Klovićevi dvori*: VLADIMIR MARKOVIĆ, *Dvorci 18. stoljeća – rafinirana upravna sjedišta*, u: *Slavonija, Baranja i Srijem, vrela europske civilizacije*, drugi svezak, Zagreb, 2009.

Za monografsku obradu dvorca Esterházy, nužnu za potrebu izrade konzervatorske studije, trebalo je istražiti i arhivske fondove. U Državnom arhivu Osijeka, u okviru *Vlastelinskih, obiteljskih i osobnih arhivskih fondova, Vlastelinstva i Veleposjedi*, za vlastelinstvo u Dardi pronađeni su, međutim, samo oskudni podaci, svedeni uglavnom na kartografske prikaze iz 19. stoljeća.

DARDA – VLASTELINSTVO, NASELJE, DVORAC

Područje Baranje prirodno-geografski jasno je određena cjelina u prostoru istočne Hrvatske. Tokovi Drave i Dunava izdvajaju Baranju od Slavonije na jugu i Bačke na istoku, a sjeverna i sjeverozapadna granica povučena je nizinskim područjem (bez uporišta u reljefnoj strukturi), državnom granicom prema Mađarskoj. Uređenjem granica Trianonskim mirom 1920. godine, povijesna cjelina Baranje je razdijeljena, a njezin je veći dio pripao Mađarskoj.

Prema funkcionalnoj podjeli Baranja pripada osječkoj makroregiji, a u širem smislu uz Osijek mogu se izdvojiti i dva izraženija središta u Mađarskoj; Pečuh i Mohač.

Reljef Baranje, mlađeg je nastanka, pretežno nizinski, u okviru kojeg se može izdvojiti nekoliko manjih cjelina: mlađe naplavne ravni, dravska terasa, terasa Dunava, lesne zaravni i Bansko brdo.¹ Blago usječena nizina rijeke Drave, meandarskih je osobina i zauzima preko polovine područja Baranje. Za 5 do 8 metara niža je od dravske terase na desnoj obali na kojoj se nalazi Osijek, pa je stoga podložna naplavnim vodama i nepovoljna za poljoprivrednu proizvodnju. Sličnih su obilježja i naplavne ravni Dunava i Karašice, s karakterističnim područjem Kopačkog rita, nastalim nanošenjem riječnih sedimenata Drave i Dunava uz zamočvarivanje i djelomično ujezerivanje.² Riječne terase ocijeditije su od okolnog naplavnog područja i povoljnije za naseljavanje, no zbog nestabilnih vodotoka tek su regulacijama i izgradnjom nasipa stvoreni zadovoljavajući životni uvjeti. Regulacijski i hidromelioracijski zahvati provode se od dvadesetih godina 18. stoljeća, kroz tri karakteristična razdoblja, od prvih zahvata do 1830. godine, s ciljem odvodnje, obrane od poplava i izgradnju nasipa te sprečavanja erozije obale, uz presijecanje meandara; drugo razdoblje (do 1870. godine) obilježava poboljšanje vodenih putova na Dravi i Dunavu i konačno treće razdoblje od 1870. do danas zasnovano je na dimenzioniranju riječnih korita uz osiguravanje riječnih obala.³

U reljefu Baranje izdvaja se područje Banskog brda (245 metara n.v.), sa smjerom pružanja SI-JZ, koje se prema jugu blago spušta prema lesnoj zaravni. Zbog središnjeg položaja (uz zaštitu od sjevernih vjetrova kojima je Baranja izložena), ocijeditosti i plodnosti tla na lesnoj podlozi, Bansko brdo s lesnim zaravnima i terasnim nizinama predstavlja težište naseljavanja i gospodarske proizvodnje Baranje. Naselja nastaju na kontaktu lesnih naslaga ili na rubu prema polojima (naplavnim ravnima), izdignuta iz okolnog naplavnog terena, na prosječnoj nadmorskoj visini od oko 90 metara.

Prometno je Baranja relativno izolirana, s ostatkom hrvatske povezuje je cesta i pruga Beli Manastir – Osijek, mostom preko Drave, dunavskim mostom kod Batine povezana je s Vojvodinom, a najbolje je povezana s Mađarskom. Najznačajniji povijesni komunikacijski sustavi vezani su uz riječne putove Dravom i Dunavom, rimsku cestu od Osijeka do Pečuha, te komunikacije uz dunavski limes. U srednjem vijeku putovi se oslanjaju na naslijeđeni antički komunikacijski sustav, dijelom valoriziran i u turskom razdoblju, uz izuzetno značenje mosta i puta

1 DRAŽEN NJEGAČ, *Istočna Hrvatska u: Veliki atlas Hrvatske*, Zagreb, 2002., 259.

2 ANDRIJA BOGNAR, *Prirodne osobine Baranje*, u: *Tri stoljeća Belja*, Osijek, 1986., 8–11.

3 ANDRIJA BOGNAR (bilj. 2), 23–24.

od Osijeka do Darde (sagrađenog 1566. godine), ključne prometnice do izgradnje Jozefinske ceste od Osijeka prema Bilju (1772.–1776.) i dalje preko Darde prema Mađarskoj, pa sve do izgradnje željezničkog prometnog sustava, započetog 1870. godine kojim je Osijek povezan s Mađarskom.

Povijest naseljavanja Baranje može se pratiti od prapovijesti, no veće značenje dobija rimskim osvajanjima i formiranjem dunavskog limesa. Tada se područje Baranje nalazilo u sustavu dva urbana centra *Sopiane* (Pečuha) i *Murse* (Osijeka), povezanih cestom uz koju nastaje niz putnih postaja i vojnih uporišta. U srednjem vijeku Branjin Vrh bio je sjedište srednjovjekovne Baranjske županije, dok je nakon turskih osvajanja i izgradnje Sulejmanovog mosta Darda postala najznačajnije naselje u hrvatskom dijelu Baranje, a tek nakon Trianonskog mira 1920. godine jača uloga Belog Manastira, današnjeg upravnog i urbanog središta Baranje.

a) Vlastelinstvo

Nakon oslobođenja od Turaka i potpisivanja Karlovačkog mira 1699. godine, na novooslobođenim područjima započelo je organiziranje novog sustava vlasti. Prema proklamiranom načelu po kojem vladaru pripada slobodno upravljanje zemljištem osvojenim u ratu, započela je i raspodjela zemljišta. U početku tog procesa uvažavani su zahtjevi plemstva koje je moglo dokazati posjedovanje zemljišta na novoosvojenim područjima prije uspostave osmanske vladavine, no kako je takvih zahtjeva bilo malo ili se vlasništvo nije moglo dokazati, imanja su prelazila u kraljevske ruke kao »novostečena imovina« tj. *neoaqisitium*.⁴ Zbog provođenja plana o podjeli zemljišta kraljevskom uredbom iz 1699. godine, osnovana je komisija za uspostavljanje prava na novostečena imanja.⁵ Proces dekameralizacije tj. prelazak zemljoposjeda iz kraljevskih ruku u vlasništvo svjetovnih ili crkvenih vlastelina uglavnom je završio do 1730. godine kada su uspostavljena nova vlastelinstva. Zbog ratnih zasluga i financiranja protuturskih ratova, te nemogućnosti dvora da nadoknadi troškove časnicima i plemstvu, kralj kao vlasnik zemljišta umjesto isplate dugovanja daruje posjede. Vladar nije donirao imanja kao cjeline, već je imenovao područja ili naselja koja se dodjeljuju, prema čemu su formirana vlastelinstva, pretežno dodjeljivana strancima, koji su tako postali naturalizirani pripadnici ugarskih staleža, no rijetko su i prebivali na svojim posjedima, što je uzrokovalo i zaostajanje alodijalne proizvodnje u početnom razdoblju organizacije veleposjeda.⁶ Na takav način nastala su i dva južno baranjska posjeda; vlastelinstvo Darda, donirano Josipu i Fridrihu Veteraniju i vlastelinstvo Bilje Eugena Savojskog. Dardansko vlastelinstvo kraljevskom darovnicom 1749. godine prelazi u ruke porodice Esterházy, dok kupovinom 1842. godine dolazi u posjed porodice Schaumburg-Lippe. Na svojim posjedima vlastelini uživaju patronatska prava nad kvama i školama. Središta upravljanja imanjima organizirana su oko dvoraca, dok je upravni sustav počivao na selima ili seoskim općinama, tj. trgovištima pod vlastelinskom upravom. U okviru upravne organizacije, područje južne Baranje pripadalo je kotaru Mohacs – Branjin Vrh u Pečujskoj županiji.⁷ Vlastelinstva

4 IGOR KARAMAN, Osnovna obilježja imanja Belje i Darda u sustavu kasnofeudalnih/kapitalističkih zemljoposjeda na baranjsko-slavonskom tlu do 1918. godine, u: *Tri stoljeća Belja*, Osijek, 1986., 77., 78.

5 PETER RAJCZI, Pravno ustrojstvo i funkcioniranje dardanskog i beljskog vlastelinstva od nastanka do 1918. godine, u: *Tri stoljeća Belja*, Osijek, 1986., 169.

6 PETER RAJCZI (bilj. 5), 170.

7 PETER RAJCZI (bilj. 5), 175.

su bila podijeljena na okruge, podređene vlastelinskim činovnicima, na čelu kojih je bio upravitelj imanja kojem je podređen i niz drugih vlastelinskih službenika, od onih koji su sudjelovali u upravi imanjem pa do posluge i obrtnika. Pravni sustav podređen je vlastelinskom pravu, no za razliku od biljskog imanja koje je imalo »pravo mača«, na vlastelinstvu Darda moglo se suditi samo na nižoj instanci, za jednostavnije prestupe, uz izvršavanje tjelesnih kazni, dok je za teže prestupe bilo nadležno sudstvo županije. Na svom teritoriju vlastelinstvo se brinulo za održavanje cesta i mostova, reguliranje potoka, održavanje kanala, a ujedno je nadziralo obrtnike, trgovinu i sajmove. Djelokrug ovlasti vlastelinstva mijenja se i reducira ukidanjem feudalizma (1848. godine) i ujedno odvajanjem državne javne uprave i pravosudnih funkcija.

Nakon formiranja vlastelinstava započela je organizacija i obnova gospodarstva, utemeljena na poticanju useljavanja i unutrašnjoj kolonizaciji. Od 1711. godine u županiju useljavaju Nijemci,⁸ koji uživaju veća prava nego drugi stanovnici (pravo slobodnog seljenja, oslobađanje od carina ...), a ujedno donose i nove običaje, koji su utjecali i na strukturu naselja i način života (doseljevaju se pretežno u naselja koja su planirana, a za razliku od drugih stanovnika kod kojih u jednoj kući živi više porodica, u njemačkim naseljima, pretežno orijentiranim na uzgoj krava i preradu mlječnih proizvoda u kućama stanuje samo jedna obitelj). U početku formiranja vlastelinstava svaki kmet obrađivao je onoliko zemlje koliko je mogao, no tijekom sedamdesetih i osamdesetih godina 18. stoljeća parcele su premjerene i fiksirane, a ujedno u ovom razdoblju dolazi i do stvaranja novih parcela bilo krčenjem ili provođenjem hidromelioracijskih zahvata. S obzirom na klimatske i geografske prilike u pojedinim dijelovima Baranje razvili su se i različiti oblici poljoprivredne proizvodnje. U nižim naplavnim dijelovima gospodarstvo je bilo više orijentirano na uzgoj stoke, dok su u višim predjelima stanovnici bili usmjereni na vinogradarstvo. Sijala se zob, raž, pšenica i kukuruz (od 19. stoljeća i krumpir), bave se uzgojem pčela, osim krava uzgajale su se svinje i konji, a početkom 19. stoljeća i ovce. Mlinarilo se na Dravi i Dunavu ili na mlinovima u naseljima. Veće prihode donosio je i ulov ribe, te uzgoj voća i povrća, naročito šljiva.⁹ Konjunktura agrara započela je krajem 18. stoljeća i u vrijeme napoleoskih ratova, a do bitnijih promjena dolazi polovinom 19. stoljeća uvođenjem kapitalističkog načina proizvodnje uz upotrebu mehanizacije i parnih strojeva, te osnivanjem majura-pustara. Krajem 18. stoljeća sve veću ulogu u razvoju vlastelinstva ima trgovina, koja se dijelom odvija na lokalnim sajmovima, a na veće udaljenosti trguje se po Slavoniji ili većim gradskim središtima: Osijeku, Mohaču i Pečuhu.¹⁰ U 18. stoljeću većina kuća bila je sagrađena od drveta, pokrivena trstikom, no u drugoj polovini stoljeća na snagu stupa zabrana gradnje drvetom, pa se zbog toga više gradi čerpićem, a od 19. stoljeća kuće se grade ciglom i pokrivaju crijepom. Cigla se kupovala u vlastelinskim ciglanama, koje postoje u središtima vlastelinstava od 18. stoljeća. U prvoj polovini 19. stoljeća na vlastelinstvima se podižu zidane zgrade za činovnike, a tada je i većina crkava zidana (velik broj crkava u 18. stoljeću još uvijek je drvene građe, pokriven trstikom).

Opseg vlastelinstva Darda moguće je rekonstruirati iz nekoliko sačuvanih popisa. Prema

8 MAGDOLNA KISS, Život kmetova na veleposjedima u Baranji između Dunava i Drave od 1700. do 1848. godine, u: *Tri stoljeća Belja*, Osijek, 1986., 195.

9 MAGDOLNA KISS (bilj. 8), 198–199.

10 Isto, 204.

popisu koji donosi Josip Brűsztle,¹¹ na vlastelinstvu se 1700. godine nalaze mjesta Darda, Felso i Also Jagodnjak, Letnik, Kamnos, Nagyfalu, Bolman, Petarda, Torjanci, Kassad, Bella, Miter, Maith, Matty, Bistrica, Berement, Ferfalu, Magyar – Bolly, Nemet – Marok, Bezedek, Ivan, Benge i Karanac. Među napuštenim tj. naseljima bez stanovnika navode se: Kispetard, Mertz, Ojto, Godisa, Haraszti, Bester, Kertefa, Racz – Boja i Veglő. Drugi popis naselja potječe iz 1714. godine, a navedena su slijedeća mjesta: Matty, Harzsti (Hrastina), Gordisa, Kasád, Ajtó, Benge, (Širine), Petárda (Baranjsko Petrovo selo), Karancs (Karanac), Beremend, Dárda (Darda), Kácsfalu (Jagodnjak), Bolmány (Bolman) i Majs. Prema ovom popisu Darda se navodi kao trgovište s posebnim privilegijama. Razlike u odnosu na prethodni popis posljedica su vremena u kojem se vlastelinstva tek formiraju.¹² U opisu Baranjske županije iz 1785. godine u okrugu Branjin Vrh, od ukupno 51 sela, na vlastelinstvu Bolly (pripadalo je Battanyima) navodi se 6 sela, na vlastelinstvu Belje (ranije pripada Eugenu Savojskom, nakon njegove smrti bilo je u rukama komore, a tada je u vlasništvu nadvojvotkinje Kristine Habsburške) 30 sela i u Dardi, na vlastelinstvu Kazimira Esterházyja, navodi se 15 sela; Čeminac, Jagodnjak, Bolman, Karanac, Tvrđavica, Beremend, Baranjsko Petrovo Selo, Magyar Bolly, Nemeth Marak, Ivanye, Benedesi, Lapaya, Illocska, Šumarina i Potsa.¹³ Uz trgovište Dardu u okrugu Branjin Vrh postoji još jedno trgovište, Bolly, na posjedu Battanya u današnjoj Mađarskoj. Prema razlici u popisima može se pratiti nastanak novih naselja na dardanskom posjedu, npr. Čeminac i Tvrđavica (Kis Darda), nastala kao kolonizacijsko selo Njemaca na lijevoj dravskoj obali, nasuprot osječkom Gornjem gradu, s kojim je i funkcionalno povezana kao tržištem za mliječne proizvode. Do 1823. godine, broj naselja na vlastelinstvu Darda narastao je na 22: Beremend, Bezedek, Bolman, Darda, Drávaszentmárton, Gordiša, Egyházasharaszti, Illocska, Ivándarda, Karanac, Jagodnjak, Kásad, Tvrđavica, Lapánca, Čeminac, Magyarbóly, Matty, Nemetmárok, Old, Baranjsko Petrovo Selo, Pócsa i Torjanci.¹⁴ Povećanje broja naselja u razdoblju od 1785. do 1823. godine upućuje i na prosperitet vlastelinstva, koji kulminira u razdoblju od devedesetih godina 18. stoljeća i početkom 19. stoljeća, u vrijeme agrarne konjunktore u čitavoj Europi, zasnovane na porastu alodijalne proizvodnje različitih žitarica. Prema podacima iz doba urbarijalne regulacije, provedene 1767. godine, u granicama Baranjske županije, među dvadesetak vlastelinstava, Belje se prema veličini nalazilo na drugom mjestu (imanje tada ima 2544 podložnika i 38640 jutara zemlje), a vlastelinstvo Darda na šestom (1147 podložnika i 21144 jutara zemlje).¹⁵ U odnosu na Beljsko vlastelinstvo, broj naselja na vlastelinstvu Darda bitno je manji, a takav odnos očit je i u veličini naselja. Prema broju kuća 1785. godine, najveće naselja u hrvatskom dijelu Baranje bila su sela Popovac sa 250 kuća i Zmajevac sa 234 kuće na Beljskom vlastelinstvu, dok na dardanskom vlastelinstvu prednjači selo Karanac sa 162 kuće, a trgovište Darda tada broji

11 JOSIP BRŰSZTLE, Povijest katoličkih župa u istočnoj Hrvatskoj do 1880. godine, preveo i priredio Stjepan Srša, Osijek 1999., 40.

12 PETER RAJCZI, bilj. 5, 171.

13 STJEPAN SRŠAN, Baranja 1785. godine, Osijek, 1999, 30–31.

14 LASZLO SANDOR, Prikaz upravljanja osnovnim školstvom u naseljima Beljskog i Dardanskog vlastelinstva (1772.–1851), u: *Tri stoljeća Belja*, Osijek, 1986., 309.

15 IGOR KARAMAN (bilj. 4), 84–85. Na najvećem baranjskom vlastelinstvu, onom kneza Batthyanya, nalazilo se 3280 podložnika i 48918 jutara zemlje.

157 kuća.¹⁶ U vrijeme ukidanja feudalizma, vlastelinstvo Darda protezalo se zapadno od Beljskog vlastelinstva, do linije Magyarboly – Beremend, a južno od linije Villany – Magyarboly, do Drave. U 19. stoljeću privređivanje na dardanskom vlastelinstvu bilo je organizirano u tri ekonomije; dardanskoj, magyarboly-skoj i racboly-skoj, sa šumskim revirima u Beremendu i Laskfalu (Čeminac). Već od ranije spominju se vlastelinski kamenolomi i krečana u Beremendu, te pecare u Beremendu i Dardi, dok se pivo na vlastelinstvu proizvodilo u Čemincu.¹⁷ Upravu imanjem vodilo je 17 službenika, a uz njih bio je 1 mehaničar i 181 porodica koja je radila za vlastelinstvo. Vlastelinstvo u Dardi često je mijenjalo vlasnike, tj. bilo je u zakupu, da bi konačno prešlo u vlasništvo Mađarske agrarno – rentne banke. Pravne poslove obavljao je odvjetnik u Dardi, no centar vlastelinstva bila je odvjetnička kancelarija u Mohacsu.¹⁸

Prema crkvenoj organizaciji, Baranja je pripadala Pečujskoj biskupiji, organiziranoj u 2 glavna dekanata i 22 poddekanata. Područje vlastelinstava Darda i Bilje potpadalo je pod poddekanate Darda, Branjin Vrh, Mohač i Kermend.¹⁹ Na području dardanskog vlastelinstva, sjedišta župa nalazila su se u Dardi, Beremendu i Nemetmároku,²⁰ a 1789. godine iz župe Darda izdvaja se kapelanija Čeminac (s naseljima Čeminac, Karanac i Jagodnjak), koja kasnije postaje samostalna župa.²¹

b) Trgovište Darda

Darda se nalazi u južnom dijelu Baranje, na spoju lesne zaravni i naplavnih poloja Drave. Naselje je podignuto na prirodnom uzvišenju (89,8 metara nadmorske visne) zaštićenom zamočvarenim područjem koje ga okružuje sa zapadne i južne strane, dok se prema sjeveru i istoku pružaju nešto viši tereni pogodni za poljoprivrednu proizvodnju. Kroz naselje prolazi cesta i željeznička pruga Osijek – Mađarska. Cestovni pravac Osijek – Bilje – Beli Manastir i dalje prema Mohaču povijesna je prometna okosnica Baranje, uz koju je nastala većina povijesnih naselja. Trasa željezničke pruge sagrađene 1870. godine u ravnoj liniji povezuje Osijek i Dardu nastavljajući se preko Belog Manastira prema Villanyu. Ova dva prometna smjera odredila su i strukturu naselja; uz cestovni pravac formirano je dardansko naselje, sa zapadne strane određeno močvarnim terenom dok je granica širenja prema istoku smjer pružanja željezničke pruge. Iz prvobitne naseobinske jezgre, Darda se širi uz cestu u smjeru juga prema naselju Mece, a prema sjeveru u smjeru Švajcarnice i dalje Čemince. Hidromelioracijskim zahvatima i izgradnjom nasipa, započetim u 19. stoljeću, zamočvarena područja zapadno i južno od Darde pretvorena su u plodna zemljišta, dok je zapadno od naselja, podno dvorca i danas ostao sačuvan dio rukavca Drave – Đola, danas pretvoren u ribnjak i rekreacijsku površinu.

Povijesni sustav prostorne organizacije određen je komunikacijskim pravcima nastalim u doba rimskog vladanja ovim prostorima, čija je okosnica bio put Osijek (Mursa) – Pečuh (Sopiane).

¹⁶ Analiza je provedena prema podacima iznesenim u: STJEPAN SRŠAN (bilj. 13). Na vlastelinstvu Darda najmanji broj kuća zabilježen je u selima Tvrđavica – 18 i Šumarina (Benge) – 24 kuće.

¹⁷ LASZLO SANDOR (bilj. 14), 309.

¹⁸ PETER RAJCZI (bilj. 5), 179.

¹⁹ LASZLO SANDOR (bilj. 14), 311.

²⁰ PETER RAJCZI (bilj. 5.) 175.

²¹ JOSIP BRÜSZTLE (bilj. 11), 31. Tijekom vremena toj kapelaniji pripada i naselje Kozarac.

Uz put nastajala su naselja – putne postaje, pretpostavljene na mjestu današnjih naselja Bilje (Novae Taberne), Darda (Ad Labores) i Branjin Vrh (Antiana), vjerojatno utvrde i raskršće cesta, i tada najznačajnija rimska naseobina Baranje. U srednjem vijeku Branjin Vrh (Baranya Var) bio je značajna utvrda i središte srednjovjekovne baranjske županije, koja je obuhvaćala područje Baranje u današnjoj Mađarskoj i hrvatski dio Baranje između Drave i Dunava. Prema povijesnim izvorima srednjeg vijeka Darda je bila sjedište srednjovjekovne crkvene župe (u 14. stoljeću navodi se svećenik), a naselje se spominje kao Tarda.²² Naziv mjesta Tarda, tumači se prema latinskom *tarda aqua* u značenju spora voda. Postojanje crkvene župe podrazumijeva i postojanje naselja, dok srednjovjekovni naziv sugerira položaj naselja na rubu močvara koje su se pružale od Darde prema Osijeku, tj. do dravske obale.

Nakon turskih osvajanja, izgradnjom »Sulejmanovog mosta« 1566. godine, porastao je i značaj Darde. Drveni most pružao se od Osijeka do Darde (koja je imala funkciju mostobrana, na njegovom svršetku), odakle se cesta nastavljala prema Mađarskoj i Budimu.²³ Prvobitno je imao vojnu funkciju, no jačanjem osmanske uprave porasla je i njegova civilna – trgovačka namjena.

Prema opisu Evlije Čelebije Darda je bila »mala palanka, sagrađena od drveta u obliku četverougona, a leži na kraju drvenog mosta, na obali rijeke Drave. Ima jednu drvenu kapiju koja je okrenuta prema zapadu. To je jaka tvrđava, snabdjevena kulama, bastionima i municijom. Ima svoga zapovjednika (dizdara) i osamdeset vojnika posade. U tvrđavi se nalazi oko pedest raznovrsnih malenih daskom pokrivenih kuća, jedna džamija i ambar. Naselje izvan grada ima izgled varoši. Tu postoji jedan han i deset dućana, a nema vinograda, jer je to jako ekspanzirano područje (serhat). Ono nije sigurno od provala, a ne manjkaju ni razni upadi u to mjesto. U njega se ulazi kroz kapiju koja se nalazi na kraju velikog mosta, a izlazi se kroz kapiju koja se nalazi na zapadnoj strani te varoši. Kad se pređe preko mosta na Dravi, odmah se dolazi na ovaj čudni most blizu Darde.«²⁴

Prema opisu Darda se sastojala od dva dijela; tvrđave s kućama za posadu, džamijom i ambarom i utvrđenog civilnog naselja, sagrađenog »poput varoši«, u kojem se nalazi han i deset dućana. Palanka (termin se koristi u smislu utvrđenog naselja) bi dakle obuhvaćala i utvrdu i naselje, a izraz varoš mogao bi se tumačiti kao da izgled naselja podsjeća na ranija – srednjovjekovna kršćanska naselja, kakva Turci zatječu na osvojenim područjima Slavonije i Ugarske, a koja su se u nekim naseljima uspjela sačuvati i u razdoblju turske vlasti. Sustav utvrda bio je u obliku četverokuta, dok je samo naselje bilo utvrđeno drvenim palisadama s dvoja drvena vrata (tj. vrata nisu bila dodatno utvrđena zidanim kulama), jedna na kraju mosta i druga na zapadnoj strani. Dvoja vrata u osnovi sugeriraju izduženo naselje, formirano uz put. Takav tip longitudinalnih naselja odgovarao bi strukturi srednjovjekovnih trgovišta, što sugerira i naziv varoš. Ne navode se podaci o kućama

22 JOSIP BRÜSZTLE (bilj. 11), 37.

23 Obale Drave povezivao je pontonski most, dok je na potezu do Darde most bio sagrađen na drvenim pilonima pobodenim u močvarno tlo. Dimenzije, izgled, konstrukcijski elementi i smjer pružanja mosta u povijesnim izvorima različito se opisuju, no smatra se da je njegova dužina iznosila između 6500 i 8000 metara. Most je bio opremljen utvdama – vratima na obje strane u Osijeku i Dardi, a duž mosta nalazila su se odmorišta, vjerojatno i ugibaldišta za putnike, koja su ujedno mogla biti i stražarice.

24 EVLIJA ČELEBI, Putopis: odlomci o jugoslavenskim zemljama, (ur. Salko Zahiragić, preveo, uvod i komentare napisao Hazim Šabanović), Sarajevo, 1996., 373.

u varoši, no može se pretpostaviti njihovo postojanje, a vjerojatno se radilo o drvenim kućama. Postojanje hana i dućana naznačuju trgovačku funkciju naselja, a ta trgovina odvijala se u varoši.

Na planu Osijeka datiranom 1610. godinom tlocrtno je prikazan i južni dio Darde.²⁵ Ucrtan je »Sulejmanov most«, koji pred Dardom prelazi rukavac Drave, a u naselje ulazi kroz kulu vrata naselja. Naselje s utvrdom opasano je drvenom ogradom. Uz vrata, zapadno od puta koji se proteže naseljem ucrtana je pravokutna utvrda s polukružnim kulama u uglovima i vratima postavljenim na sredini istočne strane zidina, orijentiranim prema putu od kojeg je vodio prilaz utvrdi. Osim utvrde, sa zapadne strane puta ucrtana je samo još jedna građevina (bogomolja?), pred kojom se put izmiče prema istoku. S istočne strane puta naznačeno je više pravokutnih blokova, vjerojatno naselje s hanom, dućanima i kućama. Sjeverni dio naselja nije prikazan. Na veduti iz 1664. godine prikazan je most, koji u naselje ulazi istočno podno utvrde s kulama na uglovima (prema prikazu utvrda je bila zidana), a samo naselje ucrtano je bez utvrda, i naznačeno s nekoliko raspršenih kuća istočno od puta.²⁶ Čelebijin opis Darde i navedeni plan i veduta preklapaju se u osnovnim karakteristikama. Može se konstatirati postojanje puta uz koji je postavljena utvrda sa zapadne strane i naselje istočno od puta. Taj put je okosnica prostorne organizacije naselja i razdijelnica funkcionalno različitih dijelova; onog vojnog i civilnog. Usporedbom s kasnijim planovima i današnjom prostornom situacijom, nailazimo na niz podudarnosti. Na mjestu turske utvrde (utvrda je ovdje vjerojatno postojala i ranije), najviše točke naselja, zaštićene rukavcem Drave (Đulom), u 17./18. stoljeću sagrađen je dvorac, a sa druge strane ceste – istočno nalazilo se naselje i u 18. stoljeću. Na poziciji (uz tvrđavu), jedine ucrtane zgrade zapadno od puta početkom 18. stoljeća sagrađena je današnja župna crkva. Naselje je organizirano uz put – ulicu, a Čelebijina tvrđava o postojanju dvojih gradskih vrata čini se logična i utemeljena, pri čemu se zbog pomaka puta prema istoku zbog spomenute građevine i zatim ponovnog blagog zakretanja puta prema zapadu, kako se to i danas može utvrditi, mogao steći dojam o gradskim vratima postavljenim na zapadu naselja, iako je orijentacija Darde sjever – jug. Položaj mosta i mjesto njegovog ulaska u naselje s južne strane, potvrđeno je arheološkim istraživanjima, a takva prostorna situacija uočena je i ranije, konstatacijom »da most vodi do jedne ulice varoša Darde«.²⁷ Prilikom vojnog prodora do Osijeka 1664. godine Nikola Zrinski spalio je most i Dardu. Most je odmah zatim obnovljen, pa tako vjerojatno i Darda.²⁸ U bitkama za oslobođenje Osijeka 1686. godine, Turci bez jačeg otpora napuštaju Dardu i spaljuju most, a tijekom narednih godina u dva navrata 1688. i 1693. razmišlja se o ponovnoj izgradnji mosta.²⁹ Iz tog vremena potječu i dvije vedute s prikazima turskog Osijeka na kojima je prikazana i Darda. Vedute se neznatno razlikuju, a kako izgleda crtala ih je ista ruka.³⁰ Prva veduta datirana 1687. godinom prikazuje trasu mosta (vijugav put s nizom manjih

25 Plan donosi IVE MAŽURAN, Grad i tvrđava Osijek, Osijek, 2000., 24.

26 Vedutu donosi IVE MAŽURAN, (bilj. 25), 31.

27 Arheološka istraživanja ostataka mosta provedena su u razdoblju od 2009. do 2011. godine, vidi u: MLADEN PEŠIĆ, Sulejmanov most u Dardi, u: *Potopljena baština*, I (2011.), 10–19. Podatak da most ulazi u jednu ulicu u Dardi donosi JOSIP BÖSENDORFER, *Crtice iz slavonske povijesti*, Vinkovci, 1994. (pretisak izdanja objavljenog u Osijeku 1910.), 323. Autor ovdje citira JOSEPHA KOLLERA, *Prolegomena in historiam episcopatus Quinqueecclesiaram*, 1806.

28 IVE MAŽURAN (bilj. 25), 36.

29 IVE MAŽURAN (bilj. 25), 45., 49.

30 Prvu vedutu donosi IVE MAŽURAN (bilj. 25), 39.

mostova) u nepravilnoj liniji i mjesto ulaska u Dardu, koje odgovara ranijim prikazima. Zapadno od puta kojim se most nastavlja kroz naselje prikazan je »dvorac«, istočno od njega neka paviljonska gradnja glorijeta i iza nje nasuprot dvorcu crkva poligonalnog svetišta (srednjovjekovna dardanska župna crkva?). Druga veduta donosi gotovo identičan prikaz, bez crkve, a datirana je u 1697. godinu.³¹ Na ovoj veduti naselje je označeno natpisom *Drata ein dorf*, a uz dvorac stoji natpis *mayerrhof*. Prilaz u Dardu prikazan je preko Đule, podno dvorca, a put se ovdje račva u smjeru sjevera, kroz ulično naselje, i istoka, prema cesti za Bilje. Odvojak prema Bilju, kroz Dardu prolazi rubno i uz njega je naznačena skupina kuća. Mjesto na kojem se spajaju putovi podno dvorca nije izgrađeno, već je tu ucrtana »glorijeta«. Taj spoj putova doima se kao tržni prostor na mjestu ulaska mosta u Dardu. Glavni, sjeverni pravac, veće je širine od onog istočnog, to je glavna ulica Darde s obostrano nanizanim, zabatno orijentiranim kućama uz ulicu i vjerojatno gospodarskim zgradama na stražnjem dijelu parcele. Kuće su prikazane s ulazom iz ulice, dvoprozorne, dvoslivnog krovišta. Na mjestu nekadašnje turske utvrde ucrtan je dvorac, tj. dvije samostojeće zgrade, jedna na sjeveru uzvišenja, a druga na njegovom južnom dijelu (prizemne ili visoke prizemnice) položene u smjeru istok – zapad. U začelju sjeverne zgrade, u smjeru juga, duž zapadnog ruba parcele, pruža se izdužena niža zgrada i na nju vezana još jedna koja se proteže prema zapadu u osi južnog krila s kojim nije povezana. Krovišta su dvoslivna, a glavna pročelja okrenuta su prema unutrašnjem dvorištu, stoga cjelina djeluje poput utvrde. Prema naselju nije naznačen ni zid ni ograda. Južna zgrada bila je izgleda važnija – stambena, na njezin ulaz veže se prilaz prema naselju. Vedute prikazuju situaciju početkom 18. stoljeća, kada je formirano vlastelinstvo i u glavnim crtama odgovara kasnijim kartografskim prikazima. Nije jasno što predstavlja prikaz paviljonske građevine – glorijeta, a odstupanje od situacije na kasnijim prikazima predstavlja i crkva. Moguće je da se radi o srednjovjekovnoj crkvi, no njezin položaj danas nije poznat, a današnja župna crkva Darde sagrađena u 18. stoljeću nalazi se sjeverno od dvorca, postavljena uz uličnu liniju glavne ulice. Natpis *mayerrhof* uz dvorac označavao bi prvu fazu organizacije vlastelinstva, kada se grade upravne i gospodarske zgrade, bez reprezentativne namjene. Grofovi Veterani dolaze u posjed Darde 1700. godine, dok se dvorska kapela, kasnija župna crkva gradi 1715.³² Ova druga veduta rad je Francoisa Nicolasa de Spara, a objavljena je 1730.³³ Obje vedute preciznije možemo datirati u nešto kasnije razdoblje, vjerojatno nakon 1700. godine i prije 1715., kada je formirano vlastelinstvo Veteranija, a kapela još nije podignuta. Darda i ucrtane zgrade prikazane su onako kako se gradilo u srednjoeuropskom prostoru, bez naznaka osmanskih građevinskih elementa, što bi odgovaralo situaciji početka 18. stoljeća, no ostaje upitno da li je autor poznao stvarni izgled Darde, iako je prostorni raspored prikazan više – manje realno.

Prema opisu Baranjske županije iz 1785., na vlastelinstvu se nalazilo 23 naselja, a Darda se navodi kao vlastelinsko trgovište, sjedište vlastelinstva u vlasništvu grofova Kazimira i Karla

31 Veduta je objavljena u: SONJA GAČINA, GRGUR MARKO IVANKOVIĆ, Planovi i vedute Osijeka, Osijek, 1996., kataloški broj 53, 19.

32 JOSIP BRÜSZTLE (bilj. 11), 39–40.

33 SONJA GAČINA, GRGUR MARKO IVANKOVIĆ (bilj. 31), 19. Dvije vedute Osijeka nalaze se u djelu F. N. de Sparra *Marschs und Campementen der kayserlichen Haupt Armee ...*, tiskanom oko 1730. godine. U djelu su opisani vojni pohodi princa Eugena Savojskog, a pretpostavlja se da je Sparr koristio djela drugih autora. Možda se služio kartografskim prikazima vojnih kartografa?

Esterházyja koje je povlasticu steklo prije dvadeset godina (dakle 1765.).³⁴ U trgovištu je tada bilo oko 1200 stanovnika koji su živjeli u 157 kuća. Kuće su bile izgrađene od drveta, a napomenuto je da se nove moraju graditi od prijesne opeke ili od nabijene zemlje. Na čelu mjesne općine nalazio se sudac, a spominju se učitelj i kirurg. Darda je uživala carinski privilegij i imala sajmišne povlastice, ali ih nije koristila. U trgovištu je bilo više obrtnika i značajnija židovska zajednica, koja se pretežno bavila trgovinom. Opis županije izrađen je vjerojatno za potrebe Jozefinske premjere (1763.–1785.) kada je kartografski prikazana i Darda. Naselje je označeno natpisom *markt* – trgovište. Okosnicu trgovišta čini glavna ulica, obostrano izgrađena zabatno orijentiranim kućama. Ulica je nastavak puta koji vodi iz Osijeka trasom nekadašnjeg Sulejmanovog mosta, a u Dardu ulazi drvenim mostom preko Đule, rukavca Drave. Sa zapadne (lijeve) strane puta ucrtan je dvokrilni dvorac s ogradnim zidom, dalje prema sjeveru još jedna zgrada i iza nje župna crkva. Istočno uz rub naselja prolazi put iz Bilja (uz koji je smješteno groblje na prilazu naselju) prema sjeveru tj. Belom Manastiru i dalje prema Mađarskoj. Uz taj put s istočne strane nalazi se niz kuća. Od puta prema zapadu u smjeru dvorca odvaja se ulica koja izlazi na glavnu komunikaciju naselja između sjevernog krila dvorca i zgrade između dvorca i crkve, u začelju kojih je drugi most preko Đule. Očito je da je naselje formirano u odnosu na trasu Sulejmanovog mosta, dok sekundarne ulice nastaju s obzirom na jačanje pravca ceste iz Bilja, nakon izgradnje mosta preko Drave do Osijeka. Naseljem dominira dvorac nastao na mjestu starije utvrde, a od dvorca i župne crkve prema sjeveru formirano je ulično naselje, današnja glavna ulica Darde. Kuće su zabatno orijentirane, postavljene na uličnu liniju uz rub pacele. Od glavne ulice prema Đuli odvaja se put sa slobodnije izgrađenim kućama. U drugoj polovini 18. stoljeća, u vrijeme kada vlastelinstvom upravlja Kazimir Esterházy, u Dardi je sagrađena škola (1757.), preseljeno je groblje izvan naselja (1776.), sagrađen je toranj župne crkve (1793.), podignuta je lovačka kuća u Čemincu, a u Karancu je sagrađena kapela sv. Donata (1779.).³⁵

Do promjena u strukturi naselja dolazi u prvoj četvrtini 19. stoljeća, u vrijeme kada vlastelinstvom upravlja Ivan Nepomuk Esterházy. Tada u Dardu doseljavaju Mađari koji formiraju dvije paralelne ulice na sjeveroistoku naselja. Uz glavnu ulicu, nasuprot župnoj crkvi podižu se kuće činovnika vlastelinstva, gradi se novi župni stan (1822.), obnavlja se župna crkva (1823.) pred kojom su postavljeni pilovi sv. Ivana Nepomuka i sv. Tekle (1801.), podiže se nova školska zgrada (1827./8.), prošireno je groblje, podignut je kameni križ na izlazu iz naselja (1821.), uz dvorac se spominje engleski park (1822.),³⁶ a na vlastelinstvu se grade kapele u Kozarcu (1810.) i Jagodnjaku (1845.).

Do ukidanja feudalizma (1848.) i prelaska imanja u vlasništvo porodice Schaumburg-Lippe (1842.), Darda se razvila u najznačajnije naselje u hrvatskom dijelu Baranje i jedino trgovište. Godine 1852.³⁷ Darda ima 237 kuća, a 1857. ovdje živi 2292 stanovnika.³⁸ Naselje je sjedište

34 STJEPAN SRŠAN (bilj. 13.), 165–174.

35 Podaci su interpretirani prema JOSIP BRÜSZTLE (bilj. 11), 37–45.

36 MAGDOLNA KISS (bilj. 8), 196.

37 ANDRÁS ROZS, Veleposjed i seljačko privređivanje u nekadašnjim općinama beljskog i dardanskog vlastelinstva od oslobođenja kmetova do 1914. godine, u: *Tri stoljeća Belja*, Osijek 1986., 221.

38 ALICA WERTHEIMER – Baletić, Stanovništvo Baranje u razdoblju 1857.–1981. godine, u: *Tri stoljeća Belja*, Osijek, 1986., 76.

vlastelinstva, crkvene župe i poddekanata Pečujske biskupije, upravno i trgovačko središte. Nakon ukidanja feudalizma Darda postaje i središte okruga (1850.). U opisu naselja iz 1875. godine, navodi se kako je u 18. stoljeću Darda bila selo, a sada je pravi grad s mnogo lijepih kuća, smješten uz državnu cestu, s poštom, željezničkom stanicom, ljekarnom i dvorcem. Na katastarskom planu iz 1884. godine uočava se ljevkastí trg formiran pred župnom crkvom, i niz zidanica uz istočnu stranu glavne ulice, dužim pročeljem postavljenim uz uličnu liniju. Dvije paralelne ulice na sjeveroistoku naselja izgrađene su obostrano, zabatno orijentiranim kućama, a takav tip organizacije kuće i parcele (u osnovi tradicionalan i ruralan) bio je uobičajen u Dardi u zadnjoj četvrtini 19. stoljeća, s izuzetkom glavne ulice, uz koju je na prijelazu stoljeća posađen i drvored. Na navedenom planu ucrtan je trokrilni dvorac s parkom, a most preko Đule koji je redovito prikazivan na starim planovima i vedutama tada više nije postojao.

Formiranje i razvoj vlastelinstva, naselja Darde i građevinska razdoblja mogu se podijeliti na tri faze koje slijede i promjene u vlasništvu vlastelinstva. Prvo razdoblje obilježila je porodica Veterani (1700.–1749.), drugo Esterházy (1749.–1852.), pri čemu se uočavaju dva graditeljska razdoblja, jedno u drugoj polovini 18. stoljeća i drugo koje je obilježilo prvu polovinu 19. stoljeća i konačno porodica Schaumburg-Lippe, vlasnici imanja u drugoj polovini 19. stoljeća.

c) Arheološka istraživanja ostataka »Sulejmanovog mosta« u Dardi³⁹

U svibnju 2008. godine, prilikom jaružanja ribnjaka Mala Đola u Dardi, naišlo se na niz drvenih stupova za koje se pretpostavljalo da bi mogli biti ostaci Sulejmanovog mosta. Nakon zaustavljanja radova, djelatnici Hrvatskog restauratorskog zavoda; Odjela za podvodnu arheologiju, Odsjeka za kopnenu arheologiju Juršići i Odjela za restauriranje podvodnih arheoloških nalaza, započeli su istraživanja pronađenih ostataka. Istraživanje je podijeljeno u tri sektora; dva na kopnu i treći u ribnjaku. Prilikom istraživanja naišlo se na niz pilona, dijelova drvene konstrukcije mosta. Drveni piloni različitih su dimenzija, načina obrade i stupnja očuvanosti. Piloni nađeni na dva kopnena sektora izvađeni su prilikom jaružanja, dok su podvodna istraživanja u ribnjaku pokazala nalaze i raspored pilona *in situ*. Utvrđeno je da su piloni u ribnjaku Mala Đola razmješteni u području dimenzija 25 sa 40 metara, a većina pilota bila je koncentrirana u sjevernom dijelu ribnjaka između otočića (pod kojim se nalazi i dio mosta koji nije istražen) i kopna. Prema pronađenim nalazima utvrđeno je da je most na ovom dijelu bio širok između 12, 5 i 14 metara. Usporedbom s povijesnim planovima zaključeno je da nalazi odgovaraju položaju najsjevernijeg dijela Sulejmanjovog mosta, a datiranje nalaza radioaktivnim ugljikom pokazalo je da izuzeti uzorci drveta potječu iz vremena između 1440. i 1650. godine. Svi nalazi su dokumentirani, dijelom pohranjeni u Muzeju Slavonije, a samo nalazište je snimljeno geodetski. Predviđena su daljnja arheološka istraživanja, kojima bi se došlo do više podataka o mostu i mogućnosti njegove prezetacije *in situ*.

DESKRIPCIJA POSTOJEĆEG STANJA

a) Smještaj dvorca

Trokrilni dvorac zaprema lagano povišenu poziciju na južnom kraju naselja, između glavne ceste istočno, što vodeći od Osijeka čini okosnicu naselja, i rukavca Drave zapadno. U osi središnjeg, istočnog krila dvorca trasirana je još jedna cesta naselja. Sjeverno od dvorca nalazi se župna crkva, odvojena danas od posjeda dvorca cestom, a južno se prostire prostrani perivoj.

b) Prostorna organizacija

Prostornu organizaciju dvorca Esterházy čine tri jednokatna stambena krila, približno jednake širine: sjeverno i južno krilo koji se unutar trokrilnog kompleksa protežu od istočnog pročelja do zapadnog začelja, te središnje ulazno krilo, umetnuto između njih i orijentirano istočno, prema prilaznom putu.⁴⁰ Na bočna se krila na zapadnoj strani nadovezuju uže i niže prizemne prigradnje gospodarske namjene, koje zajedno s krilima zatvaraju unutrašnje dvorište, okrenuto prema rukavcu Drave.

Dvorac je građen u dužem vremenskom periodu, tijekom 18. i 19. stoljeća, što se odrazilo u tlocrtnom rasporedu i oblikovanju vanjštine, no glavni pečat kompleksu daje barokno-klasicističko razdoblje, kada je više starijih objekata povezano u jedinstveni trokrilni kompleks.

Podrumi

Nadsvođene podrumске etaže izvedene su samo ispod bočnih krila, a po formatu, rasporedu prostorija i tipovima nadsvođenja, međusobno se razlikuju.

Ispod sjevernog krila podrum se proteže čitavim njegovom dužinom, od istočnog pročelja dvorca do zapadne fasade, gdje je preko kamenog stubišta izveden pristup podrumu. Središnji zid dijeli podrum na dvije izdužene bačvasto nadsvođene prostorije, međusobno povezane vratima probijenima na dva kraja zida, a mali prozori oblikovani su na vanjskoj sjevernoj fasadi.

Podrum ispod južnog krila sastoji se od dva dijela, različita formata i vremena nastanka. Istočni veći, stariji dio, jednake širine kao i odgovarajuće krilo, svođen je s dva bačvasta svoda, koje u sredini podupiru stupci i lukovi, nad kojima su oblikovane susvodnice (lukovi su naknadno zazidani tankim pregradnim zidovima). U dvije sjeverne prostorije tog dijela podruma umetnuti su lukovi što podupiru zid naknadno oblikovanog hodnika u prizemlju. Zapadni dio podruma, nešto uži od samoga krila, podijeljen je na više prostorija svođenih češkim kapama, a unutar jedne od njih oblikovano je kameno stubište što vodi do hodnika u prizemlju dvorca. Još jedan pristup izveden je i iz unutrašnjeg dvorišta. Prostor je osvjetljen malim prozorima na južnoj strani.

Prizemlje

Prostorni raspored prizemlja različit je u svakom pojedinom krilu dvorca, što proizlazi iz

⁴⁰ Ovakvo određenje krila dvorca, obrnuto od uobičajenog, proizlazi iz povijesti gradnje, odnosno iz činjenice da su najprije podignuta zasebna bočna krila, a zatim je središnje krilo umetnuto između njih.

različita vremena nastanka, različitog stupnja reprezentativnosti i različite namjene prostorija.

Najreprezentativnijim središnjim istočnim krilom – postavljenim između bočnoga sjevernog i južnog krila – dominira aksijalno smještena ulazna veža, što spaja pročelni ulaz s ulazom u dvorište. Kvadratični stupci profiliranih kapitela dijele prostor veže na tri »broda«, svođena češkim kapama, od kojih je središnji veće širine od bočnih. Sa stupaca se dižu pojasnice, što na bočnim zidovima počivaju na profiliranim konzolama, dijeleći prostor na po tri traveja u svakom »brodu«, a takvoj podjeli pridonosi i plastično naglašavanje svodova rebrima od žbuke, tako da izvorno kupolasti svodovi djeluju kao križni. U skladu s trodijelnom podjelom ulazne veže jest i oblikovanje po tri lučna ulaza na njezinoj pročelnoj i dvorišnoj strani, od kojih su oni središnji veće širine, a ispred sva tri pročelna ulaza oblikovan je trijem, svođen češkim kapama. S dva para bočnih vrata, probijenih u prvim i zadnjim travějima, veža komunicira s okolnim prostorom: prostorijama u pročelnom dijelu prizemlja te hodnikom u začelnom dijelu prizemlja (ulaz u hodnik sjeverno naknadno je zazidan), iz kojeg se na strani južno od veže pristupa u jednokrako stubište što vodi na prvi kat.

Navedeni bočni prostori istočnoga krila, sa svake strane veže, podijeljeni su središnjim nosivim zidom na dva dijela: pročelni s većim prostorijama, te začelni s uskim prostorijama, stubištem i hodnikom uz dvorišnu fasadu. Sve prostorije su nadsvođene. Sa svake strane veže (u širini krila koje odgovara unutrašnjem dvorištu) nalazi se tako po jedna veća kvadratična prostorija sa stubom što nosi po četiri češke kape: dvije veće na pročelnoj strani i dvije manje na stražnjoj strani (u obje prostorije unutar lukova naknadno su ugrađeni pregradni zidovi).⁴¹ Iza njih, formirano je već spomenuto stubište (južno) i dvije gospodarske prostorije svođene polu-bačvom (sjeverno) na koje se nadovezuje uz dvorišnu fasadu hodnik, nadsvođen češkim kapama i rastvoren malim prozorima prema dvorištu.

U ugaonim dijelovima prizemlja, koji pripadaju bočnom sjevernom i južnom krilu, formirane su bačvasto svođene prostorije, i to po dvije, odnosno tri uz istočno pročelje (sa svodovima u smjeru istok – zapad) i po jedna u širini hodnika i stubišta, s bačvastim svodom u smjeru sjever – jug. U navedenim prostorijama svodovi su iznad vrata i odgovarajućih prozora zasječeni malim susvodnicama. Pojedine prostorije naknadno su pregrađivane tankim pregradnim zidovima.⁴²

Preostali dijelovi bočnih krila (u širini dvorišta) manje su pravilnoga tlocrtnog rasporeda od navedenoga istočnog krila, a uz to se i međusobno razlikuju. Naime, hodnik uz dvorište formiran je samo u južnom krilu, a ovdje su i sve prostorije nadsvođene dok su u prostorijama sjevernog krila stropovi. Kao i u pročelnom krilu, hodnik je nadsvođen češkim kapama i rastvoren malim prozorima i vratima prema dvorištu.⁴³ Ostali dio prizemlja južnog krila zaprema dva reda prostorija različita formata, osvjetljenih posredno preko hodnika ili pak prozorima na vanjskoj južnoj fasadi, no zid između njih nije kontinuiran. Tako se na ranije spomenutu bačvasto nadsvođenu prostoriju u ugaonom dijelu dvorca najprije nadovezuje jedna manja prostorija uz hodnik s bačvastim svodom

41 GORDANA GRIM HUNDIĆ, ANĐELKO HUNDIĆ, Dvorac Esterházy, Darda, Izvještaj o prvoj fazi konzervatorsko-restauratorskog istraživanja, RE-DIZAJN, Zagreb, rujan 2011., 33–34. Naknadne pregrade nalaze se između prostorija 2 i 3 te između 24, 25 i 26.

42 Isto. Naknadni zidovi su između prostorija 7 i 8 te između 29 i 30.

43 Na zapadnom kraju hodnika naknadno je ugrađen sanitarni čvor, pri čemu je zazidan prozor prema dvorištu.

u smjeru istok – zapad, te jedna veća prostorija sa stupom u sredini koji podupire četiri češke kape, osvjetljena dvama prozorima na južnoj strani. Zatim slijede dvije prostorije nadsvođene bačvastim svodovima u smjerovima pod pravim kutom u odnosu na prethodne (također sa susvodnicama iznad otvora), od kojih je ona uz hodnik naknadno pregrađena,⁴⁴ kako bi se mogao formirati direktni pristup kroz predsoblje iz hodnika do prostorije uz južnu fasadu, iz kojeg se ostvaruje i ulaz u pomoćno stubište s odmorištima nadvišenim češkim kapama, dok prostor uz njega u krajnjem jugozapadnom uglu krila zauzima još jedna bačvasto svođena prostorija, ponovo sa svodom usmjerenim pod pravim kutom u odnosu na prethodnu prostoriju. Navedene prostorije nanizane uz vanjsku fasadu južnog krila (osim zadnje prostorije zapadno) međusobno su povezane vratima u osi (enfilada), što tom spletu različito oblikovanih prostora daje donekle reprezentativni karakter.⁴⁵

Osnovnu tlocrtnu podjelu prizemlja sjevernog krila (u širini dvorišta) čini dva reda prostorija, osvjetljenih prozorima na odgovarajućim fasadama – južnoj dvorišnoj i sjevernoj vanjskoj – a budući da nema svodova i pregradni zidovi su tanji nego u ostalim dijelovima prizemlja dvorca. U središnjem dijelu na južnoj strani formirano je pomoćno dvokrako stubište sa zavojitim spojem krakova. Prostorije uz dvorište povezane su aksijano smještenim vratima uz vanjski zid, a drugi niz prostorija povezan je vratima probijanima u sredini pregradnih zidova. U zapadnom dijelu krila tlocrtni raspored je usitnjen naknadnim pregrađivanjem, a mijenjane su i komunikacije s ugaonom, istočnim (nadsvođenim) dijelom krila.⁴⁶

Prvi kat

Tlocrtni raspored prvog kata djelomično se poklapa s dispozicijom prizemlja, no u svim su prostorijama umjesto svodova izvedeni stropovi. Kao i u prizemlju najreprezentativniji karakter ima središnje istočno krilo, u kojem su smješteni glavno stubište i glavna dvorana.

Jednokrakim kamenim stubištem pristupa se u prostrano predvorje osvjetljeno prozorima na dvorišnoj fasadi te povezano s predsobljem ispred središnje dvorane u istočnom krilu. Odgovarajući, naime, veži u prizemlju dvorana se ne proteže cijelom dubinom pročelnog krila, već je na stražnjoj strani u njezinoj širini oblikovano spomenuto predsoblje (rastvoreno s tri prozora prema dvorištu). No, unatoč razmjerno malom formatu, važnost dvorane naglašena je većom visinom prostora (budući da zadire u zonu potkrovlja) te trostrukim rastvaranjem prema pročelnoj altani iznad trijema u prizemlju (dvorana je naknadno pregrađena).⁴⁷ Bočno od dvorane, u pročelnom dijelu dvorca, protežu se sa svake strane po tri prostorije, povezane enfiladom (s time da po jedna sa pripada istočnom krilu, dok se po dvije nalaze unutar perimetara bočnih krila). Dvorišnu stranu pročelnog krila, osim već spomenuta predvorja sa stubištem na južnoj strani, zapremaju manje prostorije bez hodnika, koji, izravno se nadovezujući na predvorje, teče jedino

44 GORDANA GRIM HUNDIĆ, ANĐELKO HUNDIĆ (bilj. 41), 33–34. Naknadna pregradnja nalazi se između prostorija 34 i 35.

45 Isto, 34–35. Vrata između središnje i predzadnje prostorije u smjeru od istoka prema zapadu (32 i 33) naknadno su probijena, uskladišći se s osovinskom postavom starijih vrata zapadno. Vrata između predzadnje i zadnje prostorije (33 i 36) izmaknute su iz enfilade i oprobijena su naknadno. Zadnja prostorija (36) imala je i vrata na vanjskom zapadnom zidu, kako to svjedoči susvodnica u svodu, te potvrda restauratorskim sondiranjem.

46 Isto. Naknadno su zazidana vrata između prostorija 15 i 7, a probijena su vrata između prostorija 9 i 13.

47 Naknadni pregradni zid između prostorija 46 i 47.

duž dvorišne strane južnog krila.

U bočnim krilima na katu, oblikovano je po dva niza prostorija, međusobno povezanih osovinski postavljenim vratima, uz neke izuzetke kao što su prostori pomoćnih stubišta (što vode sve do potkrovlja). Neke prostorije naknadno su pregrađivane,⁴⁸ a mijenjane su i komunikacije.⁴⁹

Pomoćne zgrade

Južna prizemnica

Južna pomoćna zgrada postavljena je tako da je sjevernom dvorišnom fasadom u liniji odgovarajuće fasade dvorca, dok je južnom stranom s trijemom, uvučena u odnosu na dvorac. Između zgrade i dvorca oblikovan je uski natkriveni prolaz. Tlocrtni raspored čini niz od nekoliko prostorija, različita formata.

Sjeverna prizemnica

Sjeverna pomoćna zgrada izjednačena je sjevernom fasadom s krilom dvorca, dok je južnom dvorišnom stranom uvučena u odnosu na njega. Između zgrade i krila dvorca oblikovan je natkriveni prolaz iz kojeg se ulazi u podrum ispod sjevernog krila. Istočni dio unutrašnjosti podijeljen je na više manjih prostorija, dok je u zapadnom dijelu jedna velika prostorija. Tlocrtni raspored naknadno je mijenjan.

c) Vanjština

Volumno tijelo trokrilnog dvorca s visokim dvostrešnim krovom, na koje se nadovezuju uže i niže pomoćne zgrade, također zaključene dvostrešnim krovovima, oblikovno je ujednačeno i formatom otvora i oblikovanjem elemenata raščlambe, plastičnijim na vanjskim pročeljima, a jednostavnijima na dvorišnim fasadama. Ipak, vanjsko ujedačavanje u zadnjoj fazi građevnog razvoja nije moglo do kraja prikriti povijesnu slojevitost zdanja, tako da i ovdje, kao i u unutrašnjosti, postoje određene razlike između fasadnog oblikovanja pojedinih krila.

Vanjska pročelja karakterizira naglašena rustika u prizemlju, zaključena višetruko profiliranim širokim kontinuiranim razdjelnim vijencem, s kojeg se dižu plitki ugaoni pilastri u žbuci, noseći profilirani završni vijenac s rozetama u podgledu. Istočno glavno pročelje, rastvoreno je s trinaest, razmjerno pravilno razmaknutih prozorskih osi (sedam osi odgovara istočnom krilu, a po tri kraćim istočnim stranama bočnih krila).⁵⁰ Pročelje je naglašeno plitkim rizalitom (obrubljenim ugaonim pilastrima na katu) što obuhvaća središnje istočno krilo (tj. sedam prozorskih osi), te istaknutijom altanom s trijemom u prizemlju, postavljenom ispred središnje tri osi. Središnji dio pročelja, odnosno njegov dio iza trijema i altane, ističe se lučnim oblikovanjem vratiju, nasuprot pravokutnim prozorima u bočnim dijelovima obje etaže – manjima u prizemlju i većima na katu. Središnji lučni portal u prizemlju, kao je već spomenuto, ističe se većom širinom od bočnih ulaza, dok su na katu troja jednako široka polukružna zaključena vrata. U žbuci naznačeni plošni okvir glavnoga

48 Naknadne pregradnje su između prostorija 61 i 62, 58 i 59 u sjevernom krilu, nadalje između prostorija 51, 52 i 53, te 54 i 55 u ugaonom dijelu između sjevernog i istočnog krila, zatim između prostorija 75 i 76, 74 i 77, te 78, 81 i 82 u južnom krilu.

49 Naknadno su probijena vrata u sjevernom krilu između prostorija 54 i 58, te između prostorija 71 i 73 u južnom krilu.

50 Prozori u središnjoj osi na istočnoj strani južnog krila su slijepi, jer se nalaze na mjestu pregradnog zida.

ulaza akcentiran je trapeznim zaglavnim kamenom, a u liniji kapitelnih zona pročelnih vrata na katu proteže se profilirani vijenac s kojeg se dižu profilacije što uokviruju njihove lučne nadvoje.

Prizemna zona altane, odnosno kvadratični stupci trijema, također je raščlanjena rustikom, no za razliku od kvadara u ostalim dijelovima prizemlja, ovdje su izvedene trake stilizirane rustike, što samo iznad lučnih nadvoja formiraju zaglavne kamenove. Na katu, altanu čine udvojeni drveni toskanski stupovi (između kojih je umetnuto ostakljenje), što nose završni vijenac i trokutni timpanon u zoni krovništva. Na timpanonu se nekada nalazio grb s godinom 1813. i natpisom što spominje vlasnika Ivana Kazimira Esterházyja: COMES IOANNES CASIMIRVS ESTERHAZY F. F. MDCCCXIII FORTITUDINI.⁵¹

Prozori u bočnim dijelovima pročelja u prizemlju nemaju zasebne okvire (već samo u rustici oblikovane zaglavne kamenove). Prozori na katu, što se dižu s uskog profiliranog vijenca, obrubljeni su stepenasto profiliranim okvirima u žbuci, zaključenima arhitravima i vijencima (nadstrešnicama).

Bočne vanjske fasade dvorca (južna i sjeverna), jednako su raščlanjene kao bočne zone pročelje: rustika u prizemlju i glatko žbukani kat s ugaonim pilastrima, te jednako profilirani razdjelni i završni vijenci. Rastvaranje, međutim, iako svedeno, kao i u bočnim dijelovima pročelja, na pravokutne prozore – manje u prizemlju i veće na katu – nema u onoj mjeri pravilan raspored kao na pročelju. Naime, između izvorno sedam prozorskih osi na svakoj fasadi (još jedna os na južnoj fasadi formirana je naknadno),⁵² razmaci nisu jednaki, što je svakako posljedica namjene prostorija, ali i zadržavanja starijih struktura. U donjem dijelu, u zoni sokla, probijeni su na obje bočne fasade mali podrumski prozori.

Dvorišne fasade dvorca – središnja s devet prozorskih osi te bočne sa šest (južno krilo), odnosno pet osi (sjeverno krilo) – nešto su jednostavnije tretirane od prethodno spomenutih vanjskih fasada.⁵³ Naime, izostavljanje je naglašavanje prizemne zone rustikom, a i horizontalni elementi su jednostavniji. Između samih fasada pak zamjetno je drukčije oblikovanje dvorišne fasade sjevernog krila u odnosu na odgovarajuće fasade ostalih dvaju krila. Dok je prizemlje na sve tri fasade rastvoreno jednostavnim otvorima – pravokutnim prozorima, mjestimično na bočnim fasadama zamijenjenim vratima, te već spomenutima lučnim portalima na istočnom krilu – etaže na južnom i istočnom krilu dijeli plitki neprofilirani vijenac, a na dvorišnoj fasadi sjevernog krila izvedena su dva profilirana vijenca, jedan na nižem novou iznad prozora prizemlja, a drugi u liniji klupčica prozora prvog kata. Prozori katova na južnom i istočnom krilu imaju okvire u žbuci s profiliranim klupčicama te naglašenim ušima i jednostavnom profilacijom uz vanjski rub, dok prozore sjevernog krila uokviruju višestruko linearno profilirani okviri. Završni vijenac, pak nešto je jednostavniji na dvorišnoj fasadi sjevernog krila u odnosu na ostale dvije fasade.⁵⁴ Na dvorišnoj fasadi sjevernog krila, orijentiranoj prema jugu, izveden je sunčani sat.

51 Grb je vidljiv na starim razglednicama. Prijepis natpisa pohranjen je u Konzervatorskom odjelu u Osijeku. Nije poznato gdje se on danas nalazi.

52 Naknadno su probijeni prozori između treće i četvrte osi, idući od istoka prema zapadu.

53 Na dvorišnoj fasadi južnog krila naknadno je zazidan krajnji istočni prozor na katu, te krajnji zapadni prozori u obje etaže (nakon formiranja sanitarnog čvora na tom mjestu).

54 Međutim, jednostavniji vijenac sjevernog krila proteže se i na manji dio istočnog krila.

Zapadne zabatne fasade bočnih krila dvorca jednostavno su izvedene, samo s mjestimično probijenim malim otvorima.

Pomoćne zgrade

Dvije prizemnice koje se nadovezuju na zapadne zabatne strane bočnih krila dvorca, vanjskim su oblikovanjem usklađene sa samim dvorcem, premda se međusobno donekle razlikuju.

Južna prizemnica ima na vanjskoj, južnoj strani trijem sa zidanim kvadratnim stupcima i arhitravom, iz kojeg se ulazi kroz pravokutna vrata u pojedine prostorije. Njezina uska zabatna strana obrađena je u rustici s dva slijepa luka. Dvorišna fasada prizemnice također je bila raščlanjena rustikom, koja je oblikovala trapezne zaglavne kamenove iznad otvora (njih tri ili četiri) no naknadno je žbuka sa stiliziranom rustikom uklonjena (osim u najgornjem dijelu), a fasada je rastvorena s nekoliko recentnih nepravilnih otvora.

Sjeverna prizemnica također ima dvorišnu fasadu interpretiranu u trakama stilizirane rustike s po dva para slijepih lukova uz rubove, dok je središnja zona bila nerastvorena (naknada su probijeni različiti otvori). Ostale fasade imaju glatku žbuku i recentne prozore.

d) Struktura: konstrukcija i materijali

Današnje građevinsko stanje dvorca Esterházy u Dardi je loše, a dvorac je izvan funkcije. Ulazi su nezaštićeni i slobodno se može ući u dvorac koji predstavlja potencijalnu opasnost po život. Dvorac je sagrađen na uzvišenju. S istočne strane, do glavnog pročelja dvorca se prilazi kroz vrata ograde od kovanog željeza pričvršćenih za stupove od kamenih blokova. Staza prema dvorcu je betonom popločena. Unutarnje dvorište djelomično je izbetonirano, a djelomično zatrvaljeno. Betonske ploče su neravne i mjestimično su napuknute.

Nosiva konstrukcija

Dvorac je zidan opekom starog formata.⁵⁵ Nosivu konstrukciju prizemlja sjevernog, istočnog i južnog krila čine vanjski zidovi debljine od 90 do 103 cm te unutrašnji zidovi debljine od 52 do 90 cm na koje je oslonjen opekom zidani svod. Pregradni zidovi su također zidani opekom.

Na katu su nešto tanji nosivi zidovi koji nose strop – drveni grednik u kojem su grede slagane jedna do druge. Na katu u centralnoj dvorani pregradni zid izveden je drvenom konstrukcijom obloženom trstikom. U nedavnom požaru navedeni pregradni zid je izgorio kao i dio drvenog grednika na zapadu centralne prostorije na katu.⁵⁶ Nosiva konstrukcija altane u prizemlju su zidani stupovi koji nose češki svod, a na katu stupovi, grede, atika i krovšte su od drva. U podnožju lođe na katu altane kameni je sokl.

⁵⁵ Pronađena opeka na podu ispred ulaza u podrum sjevernog krila ima dimenzije 32x16x7 cm.

⁵⁶ Centralna prostorija na katu sastojala se iz današnjih prostorija 46 i 47.

Krovište i pokrov

Krovište je drveno, dvostrešno nad svakim krilom i prekriveno biber crijepom različite starosti. Samo na par mjesta primjećujemo kako je crijep recento zamijenjen novim biber crijepom. Krov altane pokriven je limom. Pod u krovištu je popločen opekom. Krovište je čisto i prohodno i u dobrom stanju.⁵⁷

Svi oluci izvedeni su od pocinčanog lima i u vrlom su lošem stanju – nagriženi hrđom. Tek mali dio je izmijenjen novim iz pocinčanog lima: horizontalni oluk na istočnom i sjevernom pročelju.

Stubišta

Bočni »brodovi« veže uzdignuti su od središnjeg kolnog dijela za visinu jedne stube. Iz navednih bočnih dijelova veže u prostorije sjeverno i južno pristupa se s nekoliko stuba s podestom pred vratima. Na južnom zidu veže u istočnom dijelu stube su kamene, a u zapadnom novije betonske obložene kamenim pločama. Na sjevernom zidu veže stube su novije betonske.

Glavno stubište koje povezuje prizemlje i kat je jednokrako obloženo mramornim pločama. Na katu nedostaje stubišna ograda. Postoji samo jedan kameni stup i dvije baze stupova koji su nekada držali kovanu ogradu. Tragovi kamene profilacije podnožja ograde vidljivi su ispod slojeva poda. Stubište je imalo lučne otvore na zapadnom zidu. Danas su oni djelomično zatvoreni ali se mogu pronaći ispod cementne žbuke i više slojeva boje. S druge strane navedenog zida pronalazimo kamene profilirane soklove stubišta.⁵⁸

Stubište u sjevernom krilu je drveno, dvokrako, sa zavojitim spojem krakova. Stubište u zapadnom dijelu južnog krila je također dvokrako sa stubama od drveta. Podrumsko stubište sjevernog krila je jednokrako kameno. Iz dvorišta u sjeverno i južno krilo prilazi se s par betonskih stepenica s podestom pred vratima. Prilaz iz dvorišta u podrum južnog krila recentno je izveden jednokrakim betonskim stubištem.

Obrada zidova

Sve prostorije dvorca ožbukane su i oličene s više slojeva boje. U veži je otučena žbuka u visini od 120 cm i na tom mjestu pronalazimo tragove podkonstrukcije i ljepenke kao podloge drvene obloge. Zidni i stropni oslici pojavljuju se samo fragmentarno na više mjesta i pripadaju različitim građevinskim razdobljima. U prizemlju, ispod novijih slojeva boje, pojavljuje se oslik bijele geometrijske i florealne dekoracije na sivo-maslinastoj podlozi.⁵⁹

U jugoistočnoj prostoriji u prizemlju dvorca pronalazimo oslik dvostrukih plavih crta oko susvodnica i bačvastog svoda na podlozi u boji slonovače.⁶⁰ Na katu u prostoriji južno od centralne dvorane ispod novijih slojeva boje na zidovima, na svjetlo plavoj podlozi, bijelom bojom iscrtani

57 Detaljan opis stanja konstrukcije nalaze se u prilogu kao zasebno uvezani elaborat:: Analiza stanja nosive konstrukcije s prijedlo gom zahvata sanacije (*Radionica Statike*).

58 Tragovi otvora i kamenog sokla vidljivi su na istočnim zidovima prostorija 40 i 41.

59 Navedeni oslik pronalazimo u prostorijama 3, 4, 5, 6, 7, 15, 24 i 26.

60 Prostorija 28.

su kanelirani stupovi s kapitelima.⁶¹ U zapadnom dijelu sjevernog krila na katu pojavljuje se oslik na stropu: siva bordura i stilizirana cvjetna dekoracija crvene i smeđe boje oko nekadašnjeg nosača lusteru.⁶²

Posebno zanimljiv rezultat konzervatorskih istraživanja su uglovni oslici sjevernog i južnog krila koje smo pronašli u unutrašnjosti u prizemlju i na katu.⁶³ Radi se o osliku u žbuci – sivi kvadri obrubljeni bijelom trakom širine 3 cm. Vertikalno kvadri se pravilno nižu u razmaku od 32 cm.

Vanjska žbuka većim djelom je nova, cementa. Žbuka je na više mjesta oštećena. To je posebno vidljivo na katu na mjestima gdje je oštećen oluk i nedostaje pokrov. Pročelja su oličena s više slojeva boje, a današnji kolorit ne odgovara izvornom. Prizemlje je oličeno tamnim okerom. Na katu su vijenci, okviri prozora i pilastri oličeni tamnim okerom dok su polja bijela. Sokl je novi betonski na svim pročeljima recentno postavljen.

Sunčani sat koji je ucrtan na zapadnom dijelu južnog pročelja sjevernog krila, recentno je nekvaliteno obnovljen.

Otvori

Stolarija je drvena većim dijelom izvorna iz posljednje povijesne građevinske faze.

Od ulaznih vrata sačuvana su jedino centralna dvokrilna puna drvena vrata na istočnom pročelju, ukrašena motivom neogotičkih šiljastih lukova.

U prizemlju i na katu sjevernog, istočnog i južnog krila u svim prostorijama su drveni dvostruki dvokrilni prozori s nadsvjetlom. Prozorska krila podijeljena su horizontalnom drvenom letvicom na dva polja. Vanjska prozorska krila otvarala su se na van, a unutra prema unutra. Prozori su oličeni u nekoliko slojeva boje. Posljednja boja koja se gotovo oljuštila je smeđa, a kao najstariji sloj možemo očitati tamniju trava-zelenu boju.

Na katu prozori, s unutarnje strane, imaju drvene klapnice, oličene bijelim lakom, koje se »slažu« u prozorsku špaletu. U velikoj mjeri sačuvane su navedene drvene klapnice i drvena oplata s unutrašnje strane prozora na katu. Većim dijelom nedostaju prozorska krila i recentno su pojedini otvori zatvoreni daskama.

Podrumski otvori nemaju prozore već su zaštićeni samo kovanim rešetkama. Prostorije prizemlja i kata bile su grijane, no sačuvana su samo vanjska ložišta (iz hodnika ili manje reprezentativnih prostorija) i dimnjaci, dok su kalijeve peći uklonjene. Nedostaju i sva vrata ložišta.⁶⁴

Od unutarnje stolarije ostali su samo dovratnici. Gotovo sva krila nedostaju! Postoji nekoliko tipova unutarnje stolarije. U prizemlju su to jednostavnije profilirana jednokrilna vrata. Naglašenija su bila samo vrata iz veže u prostorije na sjeveru i jugu, s polegnutim ovalima iznad nadvratnika, nadvišenima segmentnim zabatima. Na katu u istočnom i sjevernom krilu postojala su dvokrilna vrata, a danas su sačuvani samo bogatije ukrašeni dovratnici oličeni bijelom bojom.

61 Prostorija 68.

62 Prostorije 61 i 62 na katu sjevernog krila.

63 U sjeveroistočnom uglu prostorije 3 u prizemlju (N2) i 48 na katu (N14) te u jugoistočnom uglu prostorije 26 (N7) u prizemlju i 68 (N13) na katu.

64 Usamljen primjer su jedino postojeća drvena vrata ložišta u sjevernom krilu na sjevernom zidu prostorije 9.

U zapadnom dijelu sjevernog krila, u prizemlju i na katu pojavljuje se poseban tip dovratnika sa zaobljeno završenim (stlačenim) nadvojem, oličen sivom bojom. Konzervatorskim istraživanjima utvrđeno je kako su pojedina vrata izvorno bila viša.⁶⁵

Podovi

Podovi su iz različitih građevinskih faza. Recentno su izvedena popločenja veže iz terazza i betona.⁶⁶ Stubište južnog krila i hodnika na katu također su recentno popločena mramornim pločama. Među izvorna popločenja možemo svrstati popločenje u altani na katu – višebojni kameni mozaik od kamenčića sive, tamnosive, crne i žute boje pomiješane s granulatom od opeke.⁶⁷ Nadalje to su popločenja od keramitnih pločica: oker boje sa smeđom stiliziranom cvjetnom dekoracijom⁶⁸ i s plavom geometrijskom dekoracijom.⁶⁹

Popločenje opekom pronalazimo samo na par mjesta u prizemlju sjevernog i južnog krila.⁷⁰

Na katu u predvorju nalazi se popločenje kamenom u više boja i oblika: sivi, tamnosivi i crveni kvadrati i osmerokuti.⁷¹ U ostalim prostorijama pod je obložen parketnim daščicama ili daskama. Podovi u podrumima nasipani su zemljom te nije moguće utvrditi izvornu vrstu opločenja.

Stropovi

U svim prostorijama na katu ravni strop prelazi u zid preko holkela. Štuko dekoraciju stropa, profilirane trake na rubovima holkela, nalaze se u jedino na katu u prostorijama zapadno od glavnih prostorija na istočnom pročelju.⁷²

Instalacije

U cijelom dvorcu nedostaju instalacije. Primjećuje se kako su sve instalacije recentno uklonjene (električne i vodovodne instalacije te instalacije centralnog grijanja). Postoje jedino gromobranske instalacije i antena.

Pomoćne zgrade

Gospodarski objekti su u vrlo lošem stanju. Drveno krovište i pokrov zahtijevaju izmjenju. Zidovi su oštećeni kapilarnom vlagom i smrzavanjem. Prozori su naknadno otvarani prema potrebama bez osjećaja za proporciju pročelja. Popločenje trijema južne gospodarske zgrade izvedeno je u opeci.

65 Vrata na zapadnom zidu prostorija 49, 70 i 71 na katu.

66 Terazzo i betonski pod izveden je i u prostoriji 9, 10 i 12 u prizemlju sjevernog krila.

67 Isti mozaik pronalazimo u tragovima, uz zidove prostorije 18 u prizemlju sjevernog krila.

68 Hodnik 39 i prostorije 34, 35 i 40 u prizemlju južnog krila.

69 Prostorija 17 u prizemlju sjevernog krila.

70 U prostoriji 11, 18, 37 i 38.

71 Prostorija 63.

72 Prostorije 71, 45, 54, 55, 56 i 71.

INTERPRETACIJA ISTRAŽIVANJA

a) Građevni razvoj

Svoj današnji trokrilni oblik dvorac Esterházy zadobio je u nekoliko faza gradnje tijekom otprilike stotinu i pedeset godina, od vremena kada nakon oslobođenja od Osmanlija (1687.) Darda dolazi u posjed Veteranija (1700.), koji ovdje na mjestu starijeg kaštela podižu upravne i gospodarske zgrade vlastelinstva, pa sve do prelaska novim vlasnicima, grofovima Esterházy (1749.–1842.), koji mu postupno daju reprezentativni pečat barokno-klasicističke plemićke rezidencije. Pojedine faze gradnje, odnosno rast kompleksa od dviju zasebnih građevina, orijentiranih na tradicionalni način užim fasadama prema ulici, do njihova objedinjenja u višekrilni rezidencijalni kompleks s reprezentativnim ulaznim traktom, pomoćnim gospodarskim zgradama i raskošnim perivojem, ostale su samo djelomično zabilježene u grafičkoj dokumentaciji i građevnoj strukturi. No međusobnom usporedbom pisanih i materijalnih izvora, nadopunjenih restauratorskim sondiranjima, moguće je s razmjerno velikom sigurnošću rekonstruirati povijesni slijed gradnje.

Razdoblje Veteranija (1700.–1749.) – oblikovanje južnog i sjevernog krila

U okviru trokrilnog dvorca, starijoj fazi gradnje iz vremena prvog vlasnika, Julija Veteranija, pripadaju bočna krila – sjeverno i južno – podignuta kao dvije zasebne paralelne zgrade, orijentirane, kako je spomenuto, kraćom istočnom stranom prema središnjoj ulici u naselju.⁷³ Svjedoči to građevna struktura, ponajprije restauratorski nalaz naslikanih ugaonih kvadara na nekadašnjim fasadama oba krila (između kojih je kasnije ugrađeno središnje krilo), ali i shematski prikaz Darde na grafici iz 1697. godine, objavljene (i očito korigirane) 1730. godine.⁷⁴ Spomenuti materijalni i pisani izvori ujedno govore da su, za razliku od danas, prvotno krila bila međusobno različitih tlocrtnih i visinskih gabarita, pa prema tome vjerojatno i različita stupnja reprezentativnosti i namjene.

Tako je južno krilo u prvoj fazi bilo kraće od današnjeg, odnosno njegov je veći istočni dio stariji od nešto užega, zapadnog dijela, kako su to pokazale reške u zidu prizemlja, otkrivene restauratorskim sondiranjem.⁷⁵ Potvrđuje to i podrumaska etaža, sa starijim tipom bačvastih svodova samo u istočnom dijelu. Međutim, s obzirom da su u prizemlju u oba dijela prostorije svodene tradicionalnim bačvastim svodovima sa susvodnicama, vjerojatno je do produženja južnog krila došlo još u prvoj polovini 18. stoljeća (tj. prije negoli u široku uporabu ulaze kasnobarokne češke kape).⁷⁶ Razmjerno nepravilna tlocrtna dispozicija te etaže s dva reda prostorija bez hodnika, čiji su svodovi različito usmjereni, govori o prvotno gospodarskoj namjeni. Reprezentativniju stambenu

73 Julije Veterani dao je sa suprugom Marijom Kamilom izgraditi 1715. godine u blizini dvorca kapelicu. JOSIP BRÜSZTLE (bilj. 11).

U kanonskoj vizitaciji 1729. godine za župnu crkvu posvećenu Četrnaestorici svetih pomoćnika, smještenu sjeverno uz dvorac, navodi se da je sagrađena 1715. godine. Kanonske vizitacije, Baranja (1729.–1810.), (ur.) Stjepan Sršan, knj. I., Osijek, 2003.

Danas je župna crkva posvećena Rođenju sv. Ivana Krstitelja.

74 Na grafici su, naime, prikazane građevine, poput župne crkve iz 1715. godine, koje nisu mogle postojati neposredno nakon oslobođenja od Osmanlija.

75 Sonda br. 11 u prizemlju. GORDANA GRIM HUNDIĆ, ANĐELKO HUNDIĆ (bilj. 41), 11.

76 Češke kape u zapadnom dijelu podruma mogle su biti izvedene naknadno, umjesto drvenih grednjaka.

namjenu mogao je imati jedino kat, premda od njegova izvornog oblikovanja gotovo ništa nije sačuvano osim već spomenutih, izuzetno značajnih, naslikanih sivih kvadara s bijelim rubom, koji su se prema restauratorskim sondama protezali čitavom visinom sjeveroistočnog ugla građevine.

Sjeverno bočno krilo, sudeći po bačvasto svođenom podrumu i kontinuiranom sjevernom zidu (razmjerno velike debljine) izgrađeno je odmah u svom današnjem tlocrtnom perimetru. Budući da, za razliku od južnog krila, ovdje u prizemlju nema svođenih prostora, osim u sjeveroistočnom ugaonom dijelu gdje su bačvasto nadsvođene prostorije, možemo pretpostaviti da je prvotno zapadni dio njegova prizemlja imao takvu gospodarsku namjenu koja nije podrazumijevala nadsvođenje (ili je pak taj dio bio srušen i naknadno iznova podignut). Ipak i ovdje odgovarajući restauratorski nalaz naslikanih ugaonih kvadara (na jugoistočnom uglu prizemlja i kata), svjedoči o dogradnji kata u toj ranoj fazi, premda je njegova visina bila nešto manja.

Odgovarajuće razlike između dvaju krila, točnije dviju zasebnih građevina kompleksa Veterani, bilježi i ranije spomenuta grafika iz 17/18. stoljeća: južno je krilo prikazano kraće, više i rastvoreno s većim brojem prozora, dok izduženo nisko sjeverno krilo ima vrlo male, jedva naznačene otvore. Na navedenoj grafici prikazana je i niska uska gradnja (možda ogradni zid) sa zapadne strane kompleksa (spojena sa sjevernim krilom), na koju se sa vanjske strane, u osi južnog krila nadovezivala još jedna prizemnica, vjerojatno gospodarske namjene, no od tih građevina danas nema traga.

Razdoblje Esterházyja (1749.–1842.) – formiranje trokrilnog dvorca dogradnjom istočnog krila

Spajanjem južnog i sjevernog krila ugradnjom središnjega istočnog krila s osovinski postavljenom ulaznom vežom i glavnom dvoranom, formiran je dvorac tipično baroknog »U« tlocrta. Poticaj za navedeni zahvat svakako je bio prelazak vlastelinstva Darda u vlasništvo moćne plemićke obitelji grofova Esterházy 1749. godine. No do radikalne obnove nije moralo doći odmah nakon promjene vlasnika, budući da kasnobarokni oblikovni elementi dograđenog krila (prije svega svodovi i arhitektonska plastika) upućuju na kasno 18. stoljeće kao moguće vrijeme početka oblikovanja višekrilnog sklopa, a natpis uz grb na pročelju donosi ime Ivana Kazimira Esterházyja⁷⁷ i godinu 1813. kada je sklop očito bio dovršen, zadobivši klasicistički pečat. Međutim, kao i kod starijih bočnih krila, i ovdje je u strukturi i grafičkim izvorima zabilježeno više etapa oblikovanja trokrilnog kompleksa.

Prvo svjedočanstvo o proširenju kompleksa gradnjom istočnog krila, orijentiranog dužom stranom prema prilaznom putu i ulici, donosi josefinska karta iz 1782.–1785. godine. No zbunjujuće je što su ovdje prikazani samo istočno i sjeverno krilo dvorca, dok su s ostale dvije strane kompleksa ucrtani zidovi koji zatvaraju unutrašnje dovrište.⁷⁸ Tragova takve međufaze u građevnoj strukturi dvorca nema, budući da je južno krilo sačuvalo dijelove podruma i prizemlja iz najstarije faze gradnje, s bačvasto svođenim prostorima. Štoviše, rješenje unutrašnjeg prostora i dvorišnih fasada svjedoči da je prilikom dogradnje istočnog krila istodobno preoblikovano i južno

⁷⁷ Ivan Kazimir Esterházy istaknuo se i kao donator crkve u Dardi kojoj je dao dograditi zvonik 1793. godine. JOSIP BRÜSZTLE (bilj. 11).

⁷⁸ Moguće da je riječ o grešci, odnosno, o zamjeni prikaza bočnih krila, ili o neprikazivanju južnog krila.

krilo, dok se sjeverno krilo od njih razlikuje, ukazujući da je u svom većem (zapadnom) dijelu moglo biti srušeno i kasnije iznova podignuto.⁷⁹

Ugrađeno istočno krilo karakterizira simetričan prostorni raspored sa središnjom vežom u prizemlju, te središnjom dvoranom i predsobljem na katu. U skladu s prostornom koncepcijom višekrilnih dvoraca, uz dvorišnu je stranu novog krila oblikovan hodnik, u prizemlju svođen češkim kapama, koji je produžen i uz dvorišnu stranu južnog krila.⁸⁰ Karakterističnim kasnobaroknim češkim kapama nadsvođene su u prizemlju i prostorije sa svake strane veže, i to na način da svodove podupire središnji kvadratični stupac, a jednaki tretman jedne prostorije u prizemlju južnog krila, govori o istodobnom zahvatu i u tom starijem dijelu dvorca.⁸¹ Kvadratični stupci ujedno su glavni oblikovni elementi najreprezentativnijeg prostora novoga krila – ulazne veže – koju, kako je već spomenuto, raščlanjuju na tri »broda«. Iako su i ovdje svodovi konstruirani kao kupolaste češke kape, izvedbom rebara u žbuci oni su tretirani kao križni, što govori o kasnijem preoblikovanju tog prostora, a isto vrijedi i za stubišni prostor lijevo (južno) od veže. Što se tiče stubišta, međutim, s obzirom na naglašenu aksijalnost prostorne organizacije dvorca, nije isključeno da je u projektu bilo predviđeno još jedno, simetrično stubište s nasuprotne strane veže.⁸²

Na katu dvorca postignuta je još veća simetrija u dispoziciji tlocrta, što je i logično, budući da je ovdje udio starijih građevnih struktura bio znatno manji. Glavna dvorana, osim položajem i tlocrtnim dimenzijama, naglašena je i većom visinom, a pravilni raspored bočnih prostorija potenciran je u istočnom i južnom krilu aksijalnom postavom vrata koja ih povezuju (*enfilada*).

Osovinsku koncepciju unutrašnjeg prostora odražava i vanjsko oblikovanje dvorca. Ugrađeno središnje krilo na reprezentativnom ulaznom pročelju oblikuje plitki rizalit, lagano istaknut u odnosu na nekadašnje uske fasade bočnih krila, a središnja se tri pročelna otvora, što odgovaraju veži u prizemlju i dvorani na katu, ističu lučnim nadvojjima, nasuprot ostalim pravokutnim prozorima, koji su mjestimično na pročelju morali ostati slijepi (kako bi prikrili starije strukture, koje nisu dopustile otvaranje otvora na potrebnim mjestima).⁸³ Razlike pak u plastičkom tretmanu vanjskih i dvorišnih fasada, govore o različitoj reprezentativnosti, ali i o mogućim etapama oblikovanja (unutar zadnjih desetljeća 18. stoljeća i prvih desetljeća 19. stoljeća). Jer dok su naistaknutiji plastički elementi dvorišnih pročelja istočnog i južnog krila prozorski okvirima s karakterističnim baroknim »ušima«, vanjska pročelja raščlanjuje efektna stilizirana rustika u prizemlju⁸⁴ i elegantni prozori na katu s klasičnim linearno profiliranim okvirima, zaključenima nadstrešnicama.

79 Da je unutrašnjost krila naknadno izvedena ukazuje i činjenica da se pregradni zid između dva niza prostorija ne poklapa s pregradnim zidom između dvije uzdužne bačvasto nadsvođene prostorije u podrumu.

80 U starijem istočnom dijelu južnog krila hodnik je trasiran unutar tlocrtnog perimetra, što je izazvalo izvedbu potpornih lukova unutar nadsvođenog podruma.

81 U toj fazi mogli su biti izvedene češke kape i u zapadnom, novijem dijelu podruma južnog krila.

82 Na tu pretpostavku upućuje i određena »nedorečenost« odgovarajućih prostora desno (sjeverno) od veže.

83 Npr. »slijepa« pročelna prozorska os na mjestu središnjeg zida južnog krila.

84 Restauratorski nalaz grube svijetlo-oker žbuke u zoni prizemlja, upućuje da je i efektna vanjska stilizirana rustika oblikovana naknadno. Sonda br. 21 na uglu južnog i istočnog pročelja. GORDANA GRIM HUNDIĆ, ANĐELKO HUNDIĆ (bilj. 41), 16. Navedena gruba žbuka možda datira i iz nešto ranijeg razdoblja, no u svakom slučaju ona je mlađa od naslikanih kvadara kojima su bili istaknuti uglovi bočnih krila prije ugradnje središnjeg krila. Zone kata bile su (kao i danas) glatko žbukane s bijelim naličjem. Sonda br. 50 na istočnom pročelju. Isto, 37.

Dovršivši unutrašnje i vanjsko opremanje trokrilnog dvorca, naručitelj zahvata – Ivan Kazimir Esterházy – okrunio je zdanje efektivnom klasicističkom pročelnom altanom, na koju je smjestio obiteljski grb sa svojim imenom i godinom 1813.⁸⁵ Premda restauratorski nalazi pokazuju između zidanih stupaca trijema altane u prizemlju i pročelja dvorca stanovite razlike u građi,⁸⁶ ovaj zahvat moramo smatrati završetkom oblikovanja trokrilnog kompleksa, a ne zasebnom fazom gradnje.

Izvedbom elegantne klasicističke altane sred pročelja, sa zidanim nadsvođenim trijemom u širini veže u prizemlju i ostakljenom verandom s drvenim toskanskim stupovima u produžetku dvorane na katu (koja je po svemu sudeći bila preoblikovana naknadno), na efektan je način naglašena kasnobarokna osovinska koncepcija dvorca. Raščlambom pak prizemnog trijema altane trakama rustike, ona je usklađena s rustičnim kvadrima prizemlja dvorca. O kvaliteti te dominantne klasicističke faze svjedoče i detalji poput karakterističnih kazeta s rozetama u podgledu završnog vijenca pročelja.⁸⁷

Tako oblikovani trokrilni sklop s kraćom (vjerojatno gospodarskom) zgradom uz zapadnu stranu dvorišta, prikazuje katastarska karta iz 1806.–1869. godine. Druga katastarska karta svjedoči i o početku formiranja prostranog perivoja, engleskog tipa, južno od dvorca tijekom prve plovine 19. stoljeća.

Od prelaska dvorca obitelji Schaumburg-Lippe do Drugog svjetskog rata (1842.–1945.) – obnova unutrašnjosti i prigradnja prizemnica

Prelazak vlastelinstva Darda novim vlasnicima – knezovima Schaumburg-Lippe 1842. godine, koji posjed zadržavaju sve do kraja stoljeća,⁸⁸ nakon čega dvorac dolazi početkom 20. stoljeća u vlasništvo Mađarske agrarnorentne banka koja ga daje u zakup⁸⁹ – rezultirali su nizom različitih obnova, no osnovna prostorna organizacija i vanjsko oblikovanje trokrilnoga barokno-klasicističkog kompleksa nisu više bili bitno mijenjani.

Jedinu veću promjenu unijela je dogradnja dviju gospodarskih prizemnica, koje su se nadovezale na sjeverno i južno krilo prema zapadu uz unutrašnje dvorište. Njihova vanjska artikulacija rustikom i slijepim lukovima odražava težnju da se oblikovno usklade s vanjskim fasadama dvorca.

Tijekom 19. stoljeća dalje se dotjeruje uređen je i perivoj dvorca, zasađen raznolikim drvećem slobodnog rasporeda.⁹⁰ No glavnina zahvata iz kasnog 19. i ranog 20. stoljeća odnosi se na adaptacije unutrašnjeg prostora. U to je doba, po svemu sudeći, iznova izvedena unutrašnja

85 Grb je još vidljiv na fotografiji iz 1918. godine. SILVIJA LUČEVNĀK, Prilog poznavanju odnosa skulpture, arhitekture i perivojne arhitekture na primjerima slavonskih dvoraca, u: *Anali Galerije Antuna Augustinčića*, 21–25 (2001.–2005.), 348. Budući da je grb bio pričvršćen na drveni zabat altane, moguće da to nije bila njegova izvorna pozicija.

86 Sonda br. 43. GORDANA GRIM HUNDIĆ, ANĐELKO HUNDIĆ (bilj. 41), 37. Između polustuba trijema altane i zida postoji reška, a opeka je na polustubu različita od one na pročelju.

87 O većim zahvatima u to vrijeme govori i nalaz opeke s upisanom godinom 1818. i inicijalima vlasnika C I E (Kazimir Ivan Esterházy). Opeka je pronađena kod ulaza u podrum sjevernog krila.

88 MLADEN I BOJANA ŠĆITAROCI, Dvorci i perivoji u Slavoniji od Zagreba do Iloka, Zagreb, 1998., 110.

89 Nakon knezova Schaumburg-Lippe, dvorac je na prijelazu 19. i 20. stoljeća promijenio još nekoliko vlasnika.

90 Više o tome u: MLADEN I BOJANA ŠĆITAROCI (bilj. 88), 368.

podjela sjevernog krila (s rasporedom prostorija što odudara od ostalih krila te sa secesijski oblikovanim okvirima otvora), a istodobno je preuređen cjelokupni interijer koji zadobiva novu drvenariju, tj. unutrašnje vratnice i prozorska krila s kopcima, ukrašenima ukkladama. U prostoru glavnog stubišta izvedena je dekorativna ograda sa stupićima, a navedenom razdoblju možemo pripisati i oblikovanje pročelne verande s drvenim stupovima i podnim mozaikom (kakav nalazimo i u tada preuređenom sjevernom krilu). Isti, secesijski stil dao je svoj pečat i raskošnoj ogradi kompleksa.

Razdoblje nakon Drugog svjetskog rata

Društveno-političke promjene, koje je donio Drugi svjetski rat odrazile su se i na načinu korištenja dvorca koji, izgubivši reprezentativnu stambenu namjenu, biva adaptiran za različite javne i poslovne namjene, što je dakako podrazumijevalo i pregradnje unutrašnjeg prostora. Pa ipak, formiranjem konzervatorske službe započinje i kontinuirana briga za održavanje dvorca. Nabrajamo akcije kronološkim redom:

- 1968. izvedena je arhitektonska snimka postojećeg stanja (izradio Željko Juršić, dipl.ing.)
- 1969. dvorac je zaštićen kao spomenik kulture – 03-188/1-1969 od 27.7.1969.
- 1978. nadležni konzervatorski zavod izdaje odobrenje za ugradnju kotlovnice u podrumu južnog krila, uređenje kolnog i pješačkog prilaza, uređenje veže, uređenje stubišta, popravk žbuke i bojanje te uvođenje centralnog grijanja
- 1979. izrađen je troškovnik u kojem se navodi, između ostalog, kako se sva žbuka uklanja i zamjenjuje produžnom, izvodi se betonski sokl te zamijena prozora i vrata.
- 1983. liči se glavnog pročelja; Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Osijeku izrađuje Elaborat snacije, restauracije, rekonstrukcije i revitalizacije dvorca Esterhazy u Dardi, prema narudžbi SOUR PIK Belje RO Agroindustrijski razvoj Darda

Nakon Domovinskog rata, u kojem u dvorcu najprije borave vojne postrojbe UN-a (1991.), a zatim je dvorac opljačkan i devastiran, ponovno se krenulo s planovima za obnovu:

- 2008. izvodi se djelomična sanacija krovšta (zamjena crijepa, oluka i zatvaranje otvora daskama) pod nadzorom Konzervatorskog odjela Osijek
- 14. 5. 2009. Belje d.d. darovalo je dvorac općini Darda
- 1.6.-7.6. 2009. izvršena su podvodna arheološka istraživanja ostataka Sulejmanovog mosta
- 2010. izrađen je Tehnički snimak postojećeg stanja dvorca (Urbos d.o.o. studio za arhitekturu, oblikovanje i konstrukciju)

VALORIZACIJA

Tijekom građevne povijesti dvorca u Dardi, duge preko dva stoljeća, od početka 18. do ranog 20. stoljeća, barokno-klasicističku fazu, započetu potkraj 18. stoljeća i dovršenu 1813. godine, možemo smatrati najkvalitetnijom. Takva situacija rezultat je ne samo činjenice da je dvorac tada u vlasništvu plemićke porodice Esterházy, već općenito mjesta i vremena nastanka, te se time dvorac u Dardi ujedno uklapa u karakterističnu sliku razvoja slavonskih i baranjskih dvoraca, »rafiniranih upravnih sjedišta« vlastelinstava.⁹¹

Počeci formiranja kompleksa u Dardi, u vremenu neposredno nakon oslobođenja od Osmanlija, nisu mogli biti drukčiji nego krajnje funkcionalni i determinirani obrambenim potrebama. Način na koji nastaju slavonska vlastelinstva u ranom 18. stoljeću, kada ratom iscrpljena Habsburška Monarhija na novoosvojenom području nastoji osigurati nagrade istaknutim pojedincima za vojne uspjehe,⁹² nije bio u početku poticajan za gradnje raskošnih rezidencija u kojima bi vlasnici posjeda i boravili. Tako rješenje sklopa u Dardi, sastavljenog od dviju paralelnih zgrada, govori prvenstveno o upravnoj i gospodarskoj namjeni. I obližnja crkva iz 1715. godine, prema izvorima najprije dvorska kapela, a zatim župna crkva, svedena je na elementarnu jednodimenzionalnu formu s poligonalnim zaključkom,⁹³ noseći tako slične značajke sjedištu vlastelinstva, čiji su vlasnici bili i njezini patroni.

Premda se u prvoj polovini 18. stoljeća počinju na teritoriju Slavonije podizati pojedinačne izvangradske rezidencije koje svojim arhitektonskim obilježjima i kvalitetom odstupaju od prethodno spomenutog prosjeka, prije svega znameniti utvrđeni četverokrlni dvorac Eugena Savojskog u Bilju (1707.–1712.), te nešto kasnije i dvorac Hillepranda von Prandaua u Valpovu (inkorporiran u srednjovjekovni burg), još sredinom 18. stoljeća u središtu moćnog vukovarskog veleposjeda grof Eltz gradi skromnu građevinu.⁹⁴ Uvjeti za veći zamah gradnje raskošnih dvoraca stvoreni su tek potkraj 18. stoljeća. Stoga najkvalitetnija ostvarenja rezidencijalne arhitekture u Slavoniji i Baranji nalazimo upravo iz tog razdoblja, obilježenog baroknim klasicizmom.

U to vrijeme, kako je već poznato, oblikovan je u svom sadašnjem trokrilnom obliku i dvorac u Dardi. Okolnosti pak da su naručitelji njegove gradnje pripadnici moćne ugarske plemićke porodice Esterházy, koja je imala dvorce diljem Habsburške Monarhije, i čiji su pripadnici obnašali u 18. stoljeću dužnosti hrvatskih banova i zagrebačkih biskupa,⁹⁵ čini ovaj zahvat dodatno interesantnim.

Svojim trobrodnom tlocrtom i osovinskom prostornom organizacijom, dvorac Esterházy nadovezuje se na karakteristična barokna rješenja, koja na tlu Slavonije svoj najviši domet ostvaruju u raskošnom kasnobaroknom dvorcu grofa Jankovića u Daruvaru (1771.–1777.). Osim osnovnog tlocrta, dvorac u Dardi s dvorcem u Daruvaru veže i osebujni trobrodni oblik veže, no

91 VLADIMIR MARKOVIĆ, Dvorci 18. stoljeća – rafinirana upravna sjedišta, u: *Slavonija, Baranja i Srijem, vrela europske civilizacije*, drugi svezak, Zagreb, 2009., 349–347.

92 Više o tome u: VLADIMIR MARKOVIĆ (bilj. 91), 349.

93 Više o tome u: KATARINA HORVAT-LEVAJ, Barokna sakralna arhitektura – tragom Eugenove crkve, u: *Slavonija, Baranja i Srijem, vrela europske civilizacije*, drugi svezak, Zagreb, 2009., 335–357.

94 Svoj današnji reprezentativni neobarokni izgled dvorac Eltz će zadobiti tek potkraj 19. stoljeća. VLADIMIR MARKOVIĆ (bilj. 91), 352.

95 ANTE SEKULIĆ, Ugarska velikaška obitelj Esterházy u hrvatskoj povijesti, u: *Kaj, časopis za književnost, umjetnost i kulturu*, 5–6 (1992.), 43–52.

taj reprezentativni element ima ovdje i dublje »lokalne« korijene, u više od pola stoljeća starijoj Guvernerovoj palači u Osijeku. O »naprednijem« stupnju razvoja baroknih trokrilnih dvoraca govori i integriranje stubišta na katu u širi prostor predvorja,⁹⁶ za što dvorac u Dardi također ima uzor u Daruvaru. No navedene podudarnosti ne mislimo tumačiti utjecajem daruvarskog dvorca na dardanski, već zajedničkim ishodištem s onu stranu Drave, u Ugarskoj, odakle potječe najvjerojatnije projektant dvorca u Daruvaru, a uz naručitelja dvorca u Dardi, možda i njegov graditelj.

Unatoč, u osnovi kasnobaroknoj prostornoj koncepciji, arhitektonska raščlamba dvorca Esterházy pripada, međutim, klasicističkom stilskom izrazu, u skladu s vremenom dvoršetka 1813. godine. Time se ujedno razlikuje od prethodno spomenutoga, nešto starijeg dvorca u Daruvaru, s još meko oblikovanim rizalitima i lomljenim mansardnim krovom, nalazeći paralele u istodobnim slavonskim klasicističkim dvorcima, ponajprije onima obitelji Pejačević u Virovitici i Retfali kod Osijeka,⁹⁷ ali i s rezidencijama obitelji Esterházy u mađarskom dijelu Baranje. Tako u Virovitici, podudarnost s Dardom znači trobrodna kupolasto nadsvođena veža, dok u Retfali središnji dio dvorca također raščlanjuju tročlani lučni otvori u prizemlju i na katu. No u odnosu na navedene komparativne primjere s još na kasnobarokni način snažno naglašenim središnjim volumnim tijelima, dvorac u Dardi svojom jednostavnošću kojom dominira elegantna altana, još izrazitije svjedoči o novom stilskom vremenu, ali i o ukusu svog naručitelja – Ivana Kazimira Esterházya.

Kasnija razdoblja, nakon prodaje dvorca novoj plemićkoj obitelji Schaumburg-Lippe sredinom 19. stoljeća, također su obilježena kvalitetnim doradama izvorne prostorne organizacije. Tako prigradnja prizemnica gospodarske namjene uz bočna krila dvorca, s jedne strane obogaćuje cjelokupnu volumnu kompoziciju, jer svojim manjim gabaritima ne narušavaju dominaciju plastičkog tijela dvorca. S druge pak strane raščlambom fasada stiliziranom rustikom usklađene su s pročeljima dvorca.

Obnove interijera u ranom 20. stoljeću također se odlikuju kvalitetom. Osnovna prostorna organizacija ostala je sačuvana, a elementi unutarnje opreme, ponajprije obrada vratnica i prozora, pokazuje potrebnu razinu kvalitete. U tom pogledu valja istaknuti okvire vratiju u veži te oblikovanje stubišnog prostora sa stupovima i ogradom. Zamjetnom kvalitetom ističe se i vanjska ograda kompleksa sa stupcima i ogradom od kovanog željeza, secesijskih obilježja.

Znatniju degradaciju dvorca donijelo je tek razdoblje nakon Drugog svjetskog rata, kada dvorac zadobiva različite neprimjerene namjene, koje su zahtijevale i određene preinake unutrašnjeg rasporeda. Istodobno troši se i uništava unutrašnja oprema (tako primjerice nije sačuvana niti jedna kalijeva peć). Gubitak pak bila kakve namjene, povezan s devastacijom u Domovinskom ratu, te dva desetljeća dugo propadanje napuštenog zdanja, odrazilo se i na njegovu građevinsku i spomeničku očuvanost. Pa ipak, u strukturi dvorca i njegovoj neposrednoj okolini s perivojem, sačuvano je još dovoljno elemenata koju omogućuju kvalitetnu obnovu tog vrijednog barokno-klasicističkog rezidencijalnog kompleksa.

⁹⁶ Tipološki ranije rješenja imaju umjesto predvorja uz stubište samo uski hodnik.

⁹⁷ VLADIMIR MARKOVIĆ (bij. 91), 356.

II. PRIJEDLOG KONZERVATORSKIH SMJERNICA

Prijedlog konzervatorskih smjernica temelji se na analizi građevnog razvoja dvorca i valorizaciji pojedinih faza njegove gradnje. Predlaže se prezentacija najkvalitetnije kasnobarokno-klasicističke faze, dovršene 1813. godine, kada je dvorac zadobio današnji trokrilni oblik, uz čuvanje onih elemenata iz druge polovine 19. i ranog 20. stoljeća, koji nisu narušili arhitektonsku kvalitetu kompleksa.

U tom pogledu potrebno je sačuvati osnovnu kasnobarokno-klasicističku prostornu organizaciju, napose u najkvalitetnijem središnjem krilu s ulaznom vežom u prizemlju i glavnom dvoranom na katu, kao i u bočnim krilima, posebno onom južno s više starijih elemenata, što uključuje uklanjanje naknadnih pregradnji i rekonstrukciju nekih poništenih izvornih komunikacija. Ipak slobodnije projektiranje, uz čuvanje unutrašnjeg rastera dopušta se u novijem sjevernom krilu. Nadalje, treba sačuvati raščlambu pročelja, vanjskih i dvorišnih, a posebnom pažnjom valja obnoviti glavni akcent pročelja – središnju altanu. Izvorne strme nagibe krovništa također nije dozvoljeno mijenjati.

Uz obnovu i restauraciju dominantne faze gradnje, potrebno je također prezentirati ostatke starijih faza, napose novootkrivene ugaone kvadre nekadašnjih zasebnih bočnih krila, koji doprinose kvaliteti i zanimljivosti kompleksa.

Što se tiče dodataka kasnijih građevnih faza, posebnom pažnjom treba pristupiti obnovi prizemnih prigradnji, budući da je izvorna vanjska raščlamba stilsiziranom rustikom, naknadno velikim dijelom devastirana. Predlaže se nevjerna faksimilska rekonstrukcija, uz slobodno oblikovanje interijera prigradnji.

U samom dvorcu, od elemenata iz 19/20. stoljeća predlaže se čuvanje i rekonstrukcija dijela oslika te unutrašnje opreme, posebno uređenja stubišta i drvenarije (vratnica i prozora).

Okolni perivoj, oblikovan tijekom 19. i 20. stoljeća također treba očuvati, zajedno s efektom secesijskom ogradom.

a) Uređenje parcele

Perivoj istočno i južno od dvorca zahtijeva posebni idejni projekt prezentacije koji će biti moguće izvesti tek nakon obavljenih arheoloških istraživanja. Pretpostavljamo kako će arheološka istraživanja rezultirati nalazom ranijih struktura (ostataka srednjovjekovnih i osmanskih utvrda i Sulejmanovog mosta). U prezentaciji je potrebno uklopiti arheološke nalaze s tragovima povijesnog perivoja, a u tom kontekstu valja uzeti u obzir mogućnost da se perivoj otvori javnosti, kao gradski park.

Unutrašnje dvorište, uz arheološki nadzor, moguće je planirati kao podzemnu etažu koja bi riješila i nepravilan pad terena koji danas ugrožava temelje zapadnog pročelja istočnog krila.

Popločenja u dvorištu i pristupne staze u perivoju predlažemo izvesti od opeke. Zbog visoke kvalitete, potrebno je obnoviti secesijsku ogradu kompleksa.

U idejnom prijedlogu prezentacije perivoja treba uklopiti i memorijalni spomenik – obelisk postavljen palima u Drugom svjetskom ratu.

b) Namjena

Prihvatljiva je hotelska namjena dvorca uz mogućnosti javnog pristupa i razgledavanje unutrašnjosti dvorca u određene sate. Pogotovo se to odnosi na reprezentativne prostorije na katu.

c) Prostorna organizacija

S ciljem uspostavljanja izvorne prostorne organizacije i komunikacije potrebno je ukloniti sve naknadno izvedene pregrade u krilima dvorca.⁹⁸

Zbog ujednačenog ritma otvora južnog pročelja, a prema izvornom rasporedu prozora na katu, vidljivog na starim razglednicama, potrebno je zatvoriti naknadno probijeni prozor u prostoriji 72. Također se predlaže zatvaranje ostataka nekadašnjeg istočnog ulaza u podrum pod južnim krilom. Novije probijeni ulaz sa sjevera u podrum pod južnim krilom moguće je zadržati uz preoblikovanje prema uputama konzervatora.

d) Struktura i konstrukcija – statičke sanacije

Današnje konstruktivno stanje dvorca relativno je dobro.⁹⁹ Osim izmjene pojedinih elemenata drvene građe, krovišta i novog pokrova biber crijepom, najopsežniji statički zahvat je prezidavanje unutrašnjosti sjevernog krila. Dopušta se slobodni pristup pri projektiranju zapadnog dijela sjevernog krila dok se u istočnom zahtijeva rekonstrukcija izvornog oblika svodova i rasporeda prostorija i otvora. Središnje zapadno polje veže potrebno je ponovno prezidati. Zbog lošeg građevinskog stanja pomoćne gospodarske prizemnice potrebno je iznova sagraditi, uz faksimilsku rekonstrukciju izvornog izgleda vanjštine (sa stiliziranom rustikom, lukovima i rasporedom otvora), dok je oblikovanje njihove unutrašnjosti slobodno.

e) Oblikovanje, detalji i materijali

Stepenice u veži treba izvesti prema izvornim kao pune kamene »s nosom« i spustiti ih na izvornu visinu. Kao uzorak mogu poslužiti stepenice istočno na južnom zidu i starije fotografije.

Potrebno je izvesti potpunu rekonstrukciju izvornog oblikovanja glavnog stubišta u južnom krilu: visine, kamene stube, otvori u zapadnom zidu, kameni profilirani sokl, kameni stupvi ograde i kovana ograda. Kao mjeru uzeti jedini sačuvani ogradni stup na katu i stare fotografije.

Potrebno je proširiti sonde koje su otkrile izvorni uglovni oslik na jugozapadnom uglu sjevernog krila te na sjeverozapadnom uglu južnog krila. Pronađeni oslik predlažemo rekonstruirati i prezentirati u prostorijama 3 i 26 u prizemlju i 48 i 68 na katu. Također predlažemo rekonstruirati razmjerno dobro očuvani oslik iz 19/20. stoljeća u pojedinim prostorijama prizemlja i kata.¹⁰⁰

f) Podovi

Kao završne obloge podova predlažemo obnovu izvornog popločenja, na mjestima

⁹⁸ Vidjeti grafičke priloge – Smjernice (tlocrt podruma, prizemlja i kata)

⁹⁹ U Analizi stanja nosive konstrukcije s prijedlogom sanacije (*Radionica statike*), nalazi se detaljan opis potrebnih statičkih sanacija.

¹⁰⁰ Vidjeti poglavlje DESKRIPCIIJA POSTOJEĆEG STANJA, d) Struktura: konstrukcija i materijali, *Obrada zidova*.

gdje je pronađeno,¹⁰¹ uz moguće mjestimično zadržavanje podnih obloga iz ranog 20. stoljeća. Najkvalitetniji dio podne obloge znači kameni mozaik na podu altane kojeg je potrebno restaurirati, jednako kao i odgovarajuće fragmente mozaika u sjevernom krilu.

g) Stropovi

Prilikom oblikovanja stropova potrebno je sačuvati i rekonstruirati zaobljene prijelaze zidova i stropova na prvom katu, kao i štuko-dekoracije stropova.

h) Unutarnja stolarija

Predlažemo sačuvati svu postojeću stolariju i prema potrebi nadopuniti. Nakon skidanja više slojeva boje treba izvesti detaljno snimanje profilacija stolarije koje će poslužiti kao model za obnovu i nadopunu. Vratna krila valja izvesti prema starim fotografijama. Potrebno je također vratiti izvorne visine vrata na zapadnim zidovima prostorija 49, 70 i 71 na katu.

i) Vanjska stolarija

Svu postojeću stolariju treba sačuvati i prema potrebi nadopuniti. To se posebno odnosi na dovratnike u prizemlju i prvom katu, posebno raskošnije tretirana vrata u veži. Osobito su zanimljive dvostruke rebrenice na prozorima, kako je to vidljivo iz razglednica, koje su bile mijenjane prema godišnjim dobima.

Moguća je izvedba ležećih krovnih prozora samo na dvorišnim stranama krova. Na ostalim dijelovima krova dopušteni su samo izvorni svjetlarnici i odzračnici.

j) Žbuka

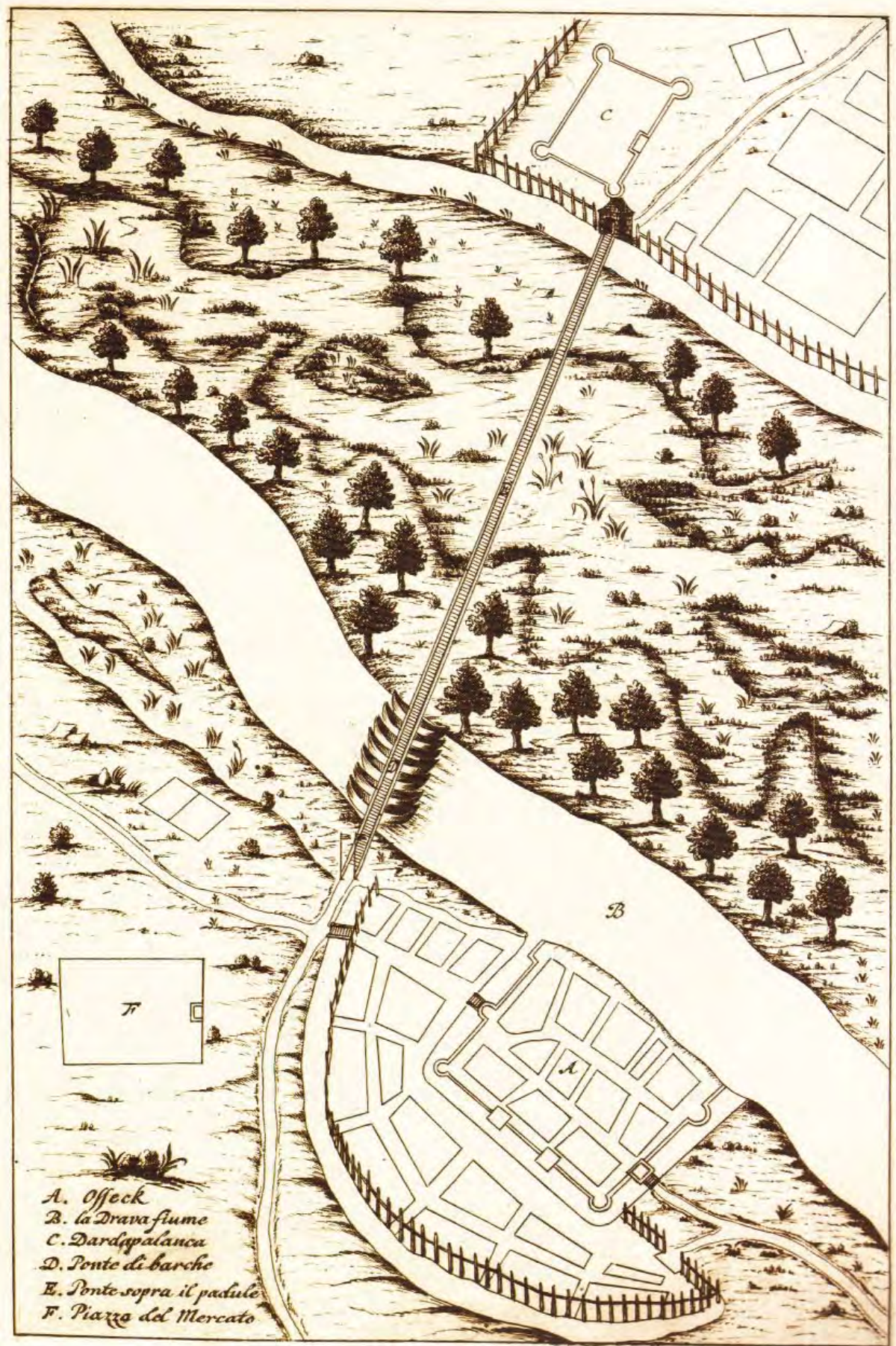
Vanjska žbuka dvorca uglavnom je cementna. Predlažemo zamijenu vapnenom. Prije njezinog uklanjanja i nakon postave skele treba izvršiti detaljno snimanje dekorativne plastke: rustike, okvira prozora, vijenaca i ostalog. Uklanjanje postojeće vanjske žbuke potrebno je izvršiti pažljivo jer postoji mogućnost otkrivanja starije žbuke iz 18. i ranog 19. stoljeća. Prema nalazima nadležni konzervator odlučit će o načinu prezentacije, odnosu izboru boje pročelja i stolarije.

Potrebno je odstraniti betonski sokl, a novi izvesti tako da ne izlazi iz ravnine zidne plastike prema uputama konzervatora.

Na starim razglednicama vidljiva je puzavica pravilno formirana na pročelju u visini prizemlja do međukatnog vijenca. Predlažemo razmatranje o takvom načinu prezentacije dijela prizemlja.

U okviru obnove pročelja posebnom pažnjom treba rekonstruirati sunčani sat na dvorišnoj fasadi sjevernog krila, pri čemu mogu biti od pomoći stare fotografije. Kvaliteti dvorca doprinijela bi i rekonstrukcija grba Esterházyja na zabatu altane.

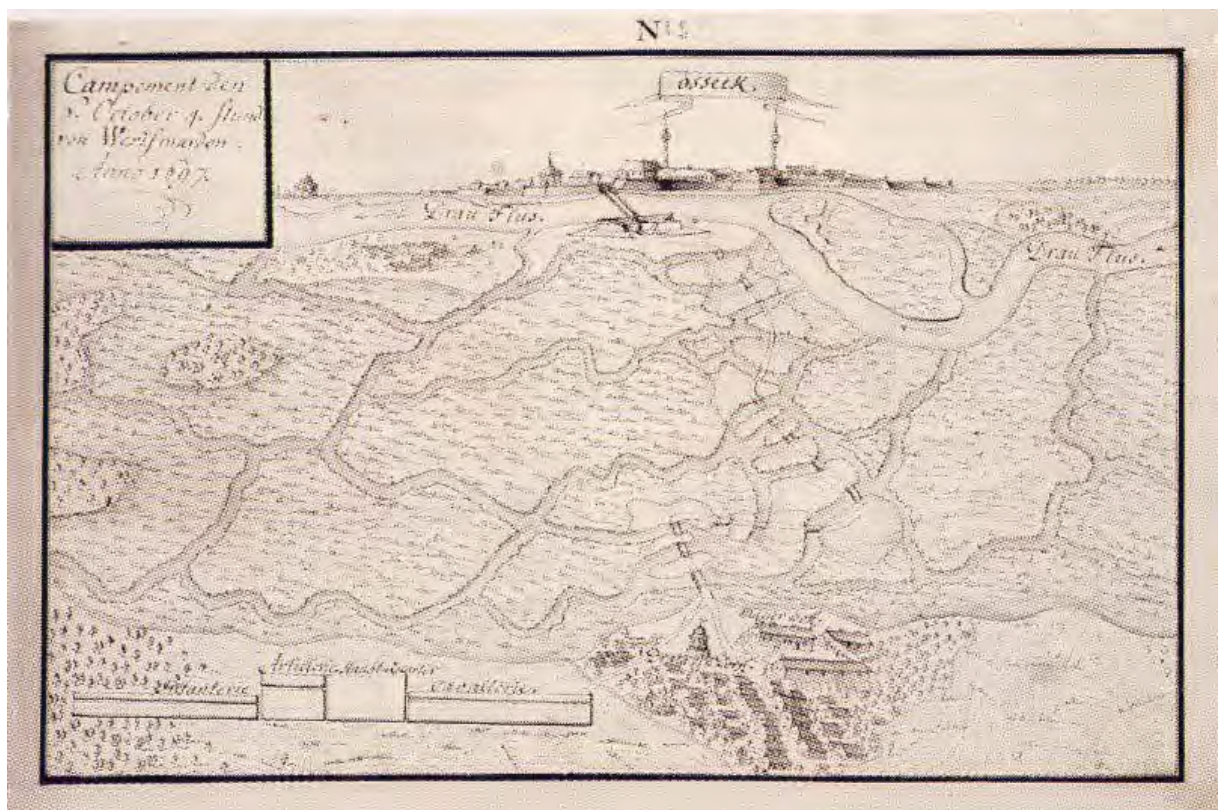
III. GRAFIČKI PRILOZI

Shematski plan turskog Osijeka iz 1960. (Ive Mažuran, Grad i tvrđava Osijek, 2000., str. 24.)

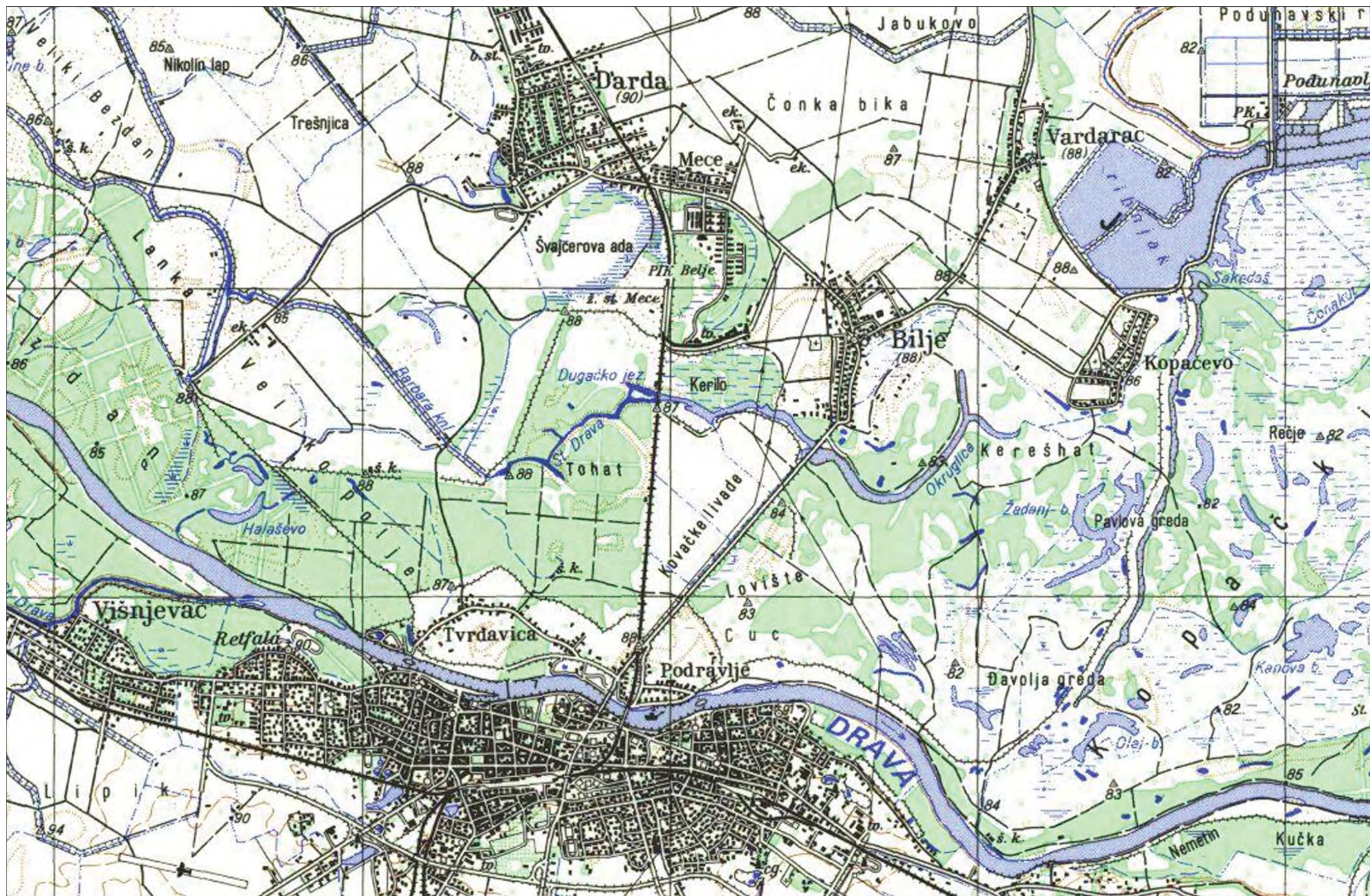
Pogled iz Darde na trasu Sulejmanovog mosta i turski Osijek (I. Mažuran, Grad i tvrđava Osijek, 2000., str. 39)

Veduta Osijeka iz 1697. (Sonja Gačina, Grgur Marko Ivanković, Planovi i vedute Osijeka, Osijek, 1996., kat. br. 53, str.19.)

Slika turskoga Osijeka i Sulejmanova mosta koji u ravnini vodi do palanke Darde 1664., (I. Mažuran, Grad i tvrđava Osijek, 2000., str. 31)

Topografska karta MJ 1:100 000

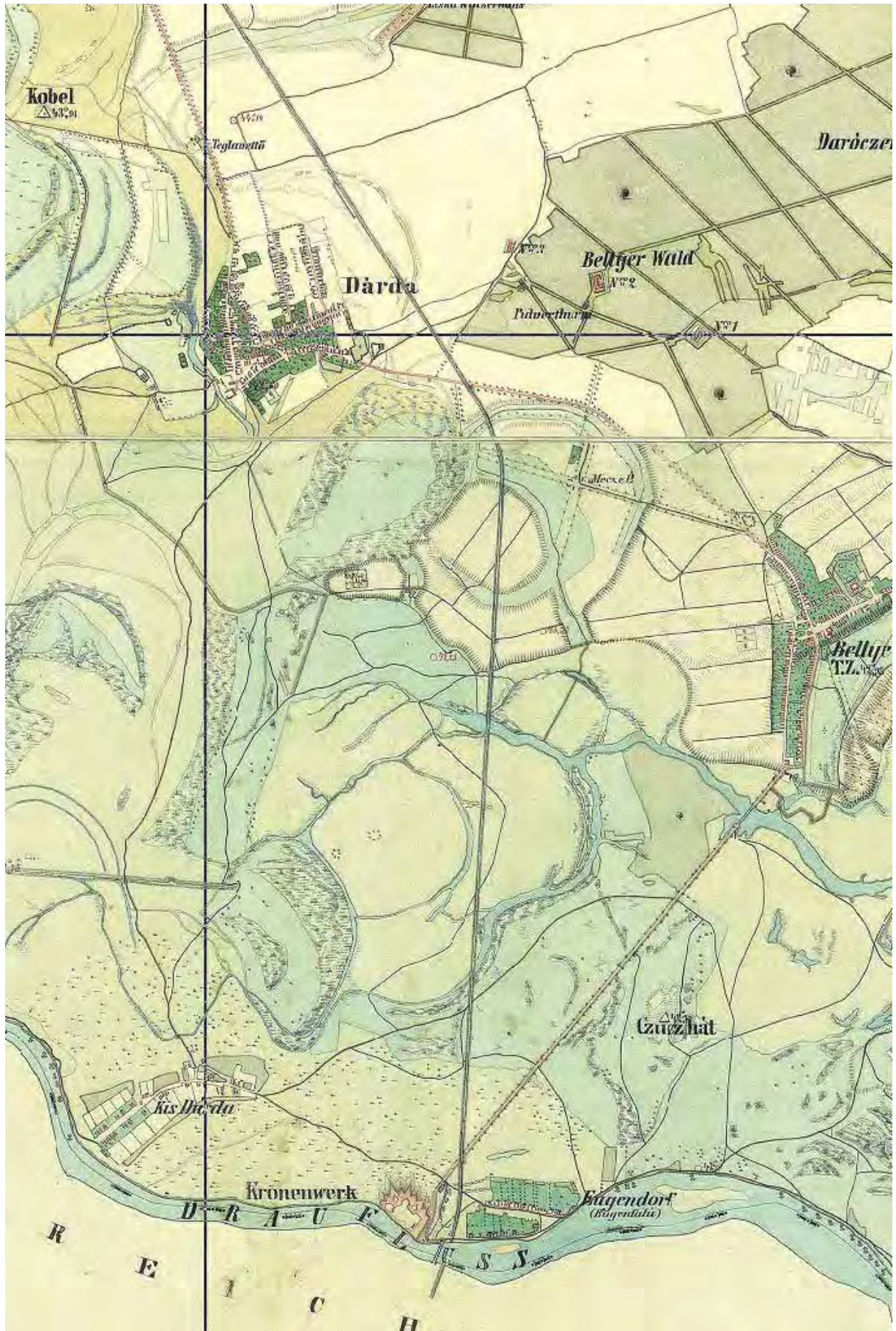
Ortofoto MJ 1:5 000

Katastarska karta Daruvara, 1884. Izvor: HR-DAOS-1832 - Ured za katastar

Topografska karta Darde 1763. - 1785. (Digitized Maps of the Habsburg Empire, Königreich Ungarn, The First Military Survey 1763-1785, Arcanum, Budapest, 2006.)

Topografska karta Darde 1806. - 1869. (Digitized Maps of the Habsburg Empire, Königreich Ungarn, The Second Military Survey 1806-1869, Arcanum, Budapest, 2006.)

Topografska karta Darde 1763. - 1785. - Detalj

Topografska karta Darde 1806. - 1869. - Detalj

Katastarska karta Darde, 1884. - Detalj

Današnji katastar na ortofoto snimci, mj 1:2000

Razglednica Darde 1899.
Izvor: Muzej Slavonije Osijek, Zbirka razglednica

Razglednica Darde 1914.
Izvor: Muzej Slavonije Osijek, Zbirka razglednica

Razglednica Darde 1940.
Izvor: Muzej Slavonije Osijek, Zbirka razglednica

Razglednice Darde 1915.
Izvor: Muzej Slavonije Osijek, Zbirka razglednica

Razglednica Darde 1907.
Izvor: Muzej Slavonije Osijek, Zbirka razglednica

Razglednica Darde 1940.
Izvor: Muzej Slavonije Osijek, Zbirka razglednica

Pogled na dvorac sa zapada, 2011.

Pogled na dvorac s jugozapada, 2011.

Pogled na dvorac s istoka, 1967.

Pogled na dvorac s jugoistoka, 1967.

Ulaz i ograda pred istočnim dvorištem dvorca, 1967.

Južno pročelje, 1967.

Južno pročelje, 2011.

Istočno pročelje, 1967.

Istočno pročelje, 2011.

Južni dio istočnog pročelja, 1967.

Sjeverni dio istočnog pročelja, 1967.

Trijem pred glavnim ulazom, 1967.

Trijem pred glavnim ulazom, 1967.

Trijem pred glavnim ulazom, 2011.

Sjeveroistočni ugao, 1967.

Zapadni dio sjevernog pročelja sjeverne gospodarske zgrade, 1967.

Pogled sa sjevera, 2011.

Podrumski prozor na vanjskom pročelju, 1967.

Prozor prizemlja na vanjskom pročelju, 1967.

Prozori kata na vanjskom pročelju, 1967.

Lezene i krovni vijenac na vanjskom pročelju, 1967.

Dvorišna pročelja, 1967.

Dvorišna pročelja, 2011.

Zapadno pročelje istočnog krila, 1967.

Portali na zapadnom pročelju istočnog krila, 1967.

Bočna vrata na zapadnom pročelju istočnog krila, 1967.

Prozor na katu južnog pročelja sjev. krila, 1967.

Slijepi prozor na sjev. pročelju južnog krila, 1967.

Prozori s "ušima" na sjevernom pročelju južnog krila na katu, 1967.

Sjeverno pročelje južnog krila, 1967.

Sjeverno pročelje južnog krila, 2011.

Sjeverno pročelje južne gospodarske zgrade, 1967.

Sjeverno pročelje južne gospodarske zgrade, 2011.

Zapadno pročelje južne gospodarske zgrade, 1967.

Zapadno i južno pročelje južne gospodarske zgrade, 2011.

Južno pročelje sjevernog krila, 1967.

Ulazna vrata iz dvorišta u sjeverno krilo, 1967.

Južno pročelje sjevernog krila, 2011.

Sunčani sat na južnom pročelju sjevernog krila, 2011.

Sunčani sat na južnom pročelju sjevernog krila, 1967.

Spoj sjevernog krila i sjeverne gospodarske zgrade, 1967.

Spoj sjevernog krila i sjeverne gospodarske zgrade, 2011.

Južno pročelje sjeverne gospodarske zgrade, 1967.

Južno pročelje sjeverne gospodarske zgrade, 2011.

Detalji oblikovanja pročelja sjeverne gospodarske zgrade, 1967.

Pogled na južni dio parcele dvorca - pretpostavljeni pravac Sulejmanovog mosta, 2011.

Pogled na perivoj južno od dvorca, 2011.

Glavni ulaz na istočnom pročelju, 1967.

Glavni ulaz na istočnom pročelju, 2011.

Pogled na glavna vrata iz veže, 1967.

Pogled na svod veže, 1967.

Glavni ulaz i svod veže, 2011.

Vrata na istočnom dijelu sjevernog zida veže, 1967.

Vrata na istočnom dijelu sjevernog zida veže, 2011.

Zazidani otvor na zapadnom djelu sjevernog zida veže, 1967.

Zazidani otvor na zapadnom djelu sjevernog zida veže, 2011.

Vrata na istočnom djelu južnog zida veže, 1967.

Vrata na istočnom djelu južnog zida veže, 2011.

Jugoistočni ugao veže, 2011.

Pogled na sjeverni zid veže, 2011.

Pogled na južni zid veže, 2011.

Oštećenje svoda u srednjem, zapadnom polju veže, 2011.

Ulaz u stubište - zapadni dio južnog zida veže, 1967.

Detalj izvornih stepenica - zapadni dio južnog zida veže, 1967.

Ulaz u stubište, 2011.

Tragovi stubišne ograde - istočni zid prostorije 41, 2011.

Tragovi stubišne ograde - istočni zid prostorije 40, 2011.

Detalj kamene profilacije ograde stubišta - istočni zid prostorije 40, 2011.

Stubište na katu južng krila, prostorija 44, pogled prema jugu, 2011.

Stubište na katu južng krila, prostorija 44, pogled prema istoku, 2011.

Vrata na istočnom zidu prostorije 42, 2011.

Vrata na sjevernom zidu prostorije 42, 2011.

Vrata na zapadnom zidu stubišta, 2011.

Stubište, prostorija 43, 1967.

Stubišna ograda, prostorija 44, 1967.

Stepenice i stubišna ograda, 1967.

Pogled na zapadni zid stubišta, prostorija 43, 1967.

Pogled na zapadni zid stubišta, prostorija 43, 2011.

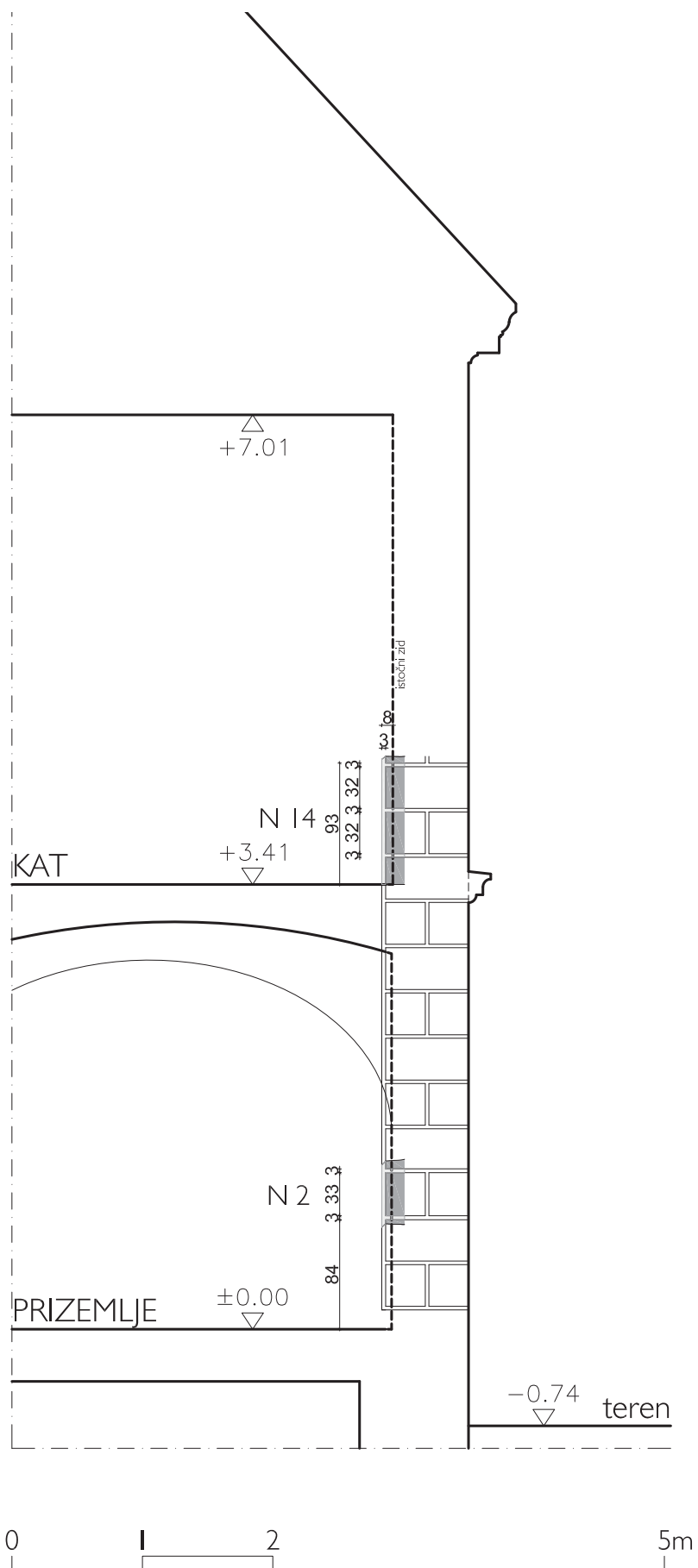
Pogled na zapadni zid stubišta, prostorija 43 - ostatak stupa ograde, 2011.

Nalaz uglovnog oslika sjevernog krila - prizemlje, sjeveroistočni ugao prostorije 3, 2011.

Nalaz uglovnog oslika sjevernog krila - kat, sjeveroistočni ugao prostorije 48, 2011.

Nalaz i rekonstrukcija uglovnog oslika sjevernog krila

Nalaz uglovnog oslika južnog krila - prizemlje, jugoistočni ugao prostorije 26, 2011.

Nalaz uglovnog oslika južnog krila - kat, jugoistočni ugao prostorije 68, 2011.

Nalaz uglovnog oslika južnog krila - kat, jugoistočni ugao prostorije 68, 2011.

Komparativni primjeri uglovnih oslika u osječkoj Tvrđi, 2011.

Prostorija 21 u prizemlju sjevernog krila, 1967.

Prostorija 21 u prizemlju sjevernog krila, 2011.

Prostorija 13 - pogled na istok, 2011.

Prostorija 13 - pogled na istok, 1967.

Detalji nadvoja i stolarije - prostorija 13 u prizemlju sjevernog krila, 1967.

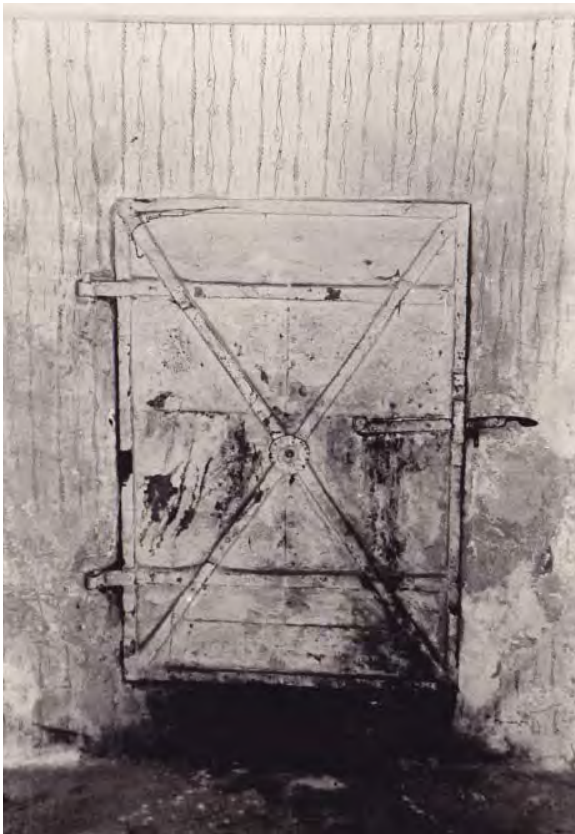
Stubište u sjevernom krilu, 1967.

Stubište u sjevernom krilu, 1967.

Stubište u sjevernom krilu, 2011.

Vrata ložišta, 1967.

Otvor ložišta, prostorija 39, 2011.

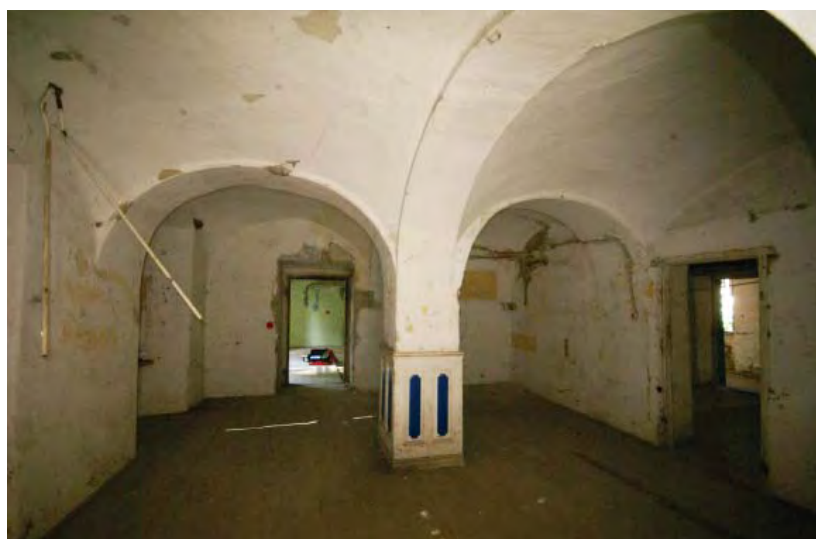

Otvor ložišta, prostorija 63, 2011.

Vrata ložišta, prostorija 39, 2011.

Bačvasti svod sa susvodnicama - prostorija 33, 2011.

Češki svod - prostorija 32, 2011.

Enfilada prostorija na katu istočnog krila, 2011.

Izvorna stolarija, 1967.

Izvorna stolarija, 1967.

Pogled na istočni zid prostorije 39 u prizemlju južnog krila, 2011.

Prozori s unutarnjim klapnicama na sjevernom, istočnom i južnom pročelju kata dvorca, 1967.

Prozor na katu, prostorija 48, 2011.

Prozor na katu, prostorija 48, 2011.

Prozor na katu, prostorija 50, 2011.

Prozori na katu, prostorija 48, 2011.

Prozori na katu, prostorija 68, 2011.

Nadvoj nad vratima lođe na katu, 1967.

Nadvoj nad vratima lođe na katu, 2011.

Prostorija 47 i 46 na katu, 2011.

Vrata iz prostorije 46 prema lođi, 1967.

Vrata na istočnom zidu prostorije 44 prema prostoriji 69, 1967.

Vrata na istočnom zidu prostorije 44 prema prostoriji 69, 2011.

Vrata na istočnom zidu prostorije 44 prema prostoriji 69, 2011.

Vrata prostorije 68 prema prostoriji 46, 1967.

Vrata prostorije 68 prema prostoriji 46, 2011.

Vrata prostorije 68 prema prostoriji 46, 2011.

Vrata prostorije 46 prema prostoriji 68, 2011.

Južni prozor u prostoriji 55, 1967.

Sjeverni prozor u prostoriji 55, 1967.

Vrata na sjevernom zidu prostorije 44, 1967.

Okvir vrata na sjevernom zidu prostorije 44, 2011.

Vrata na južnom zidu prostorije 45, pogled prema stubištu, 1967.

Vrata na južnom zidu prostorije 45, pogled prema stubištu, 2011.

Nalaz izvorne visine vrata - prostorija 49, 2011.

Nalaz izvorne visine vrata - prostorija 49, 2011.

Nalaz izvorne visine vrata - prostorija 70, 2011.

Vrata na sjevernom zidu prostorije 18, 1967.

Vrata na sjevernom zidu prostorije 18, 2011.

Vrata na zapadnom zidu prostorije 18, 1967.

Vrata na zapadnom zidu prostorije 18, 2011.

Vrata na sjevernom zidu prostorije 54, 1967.

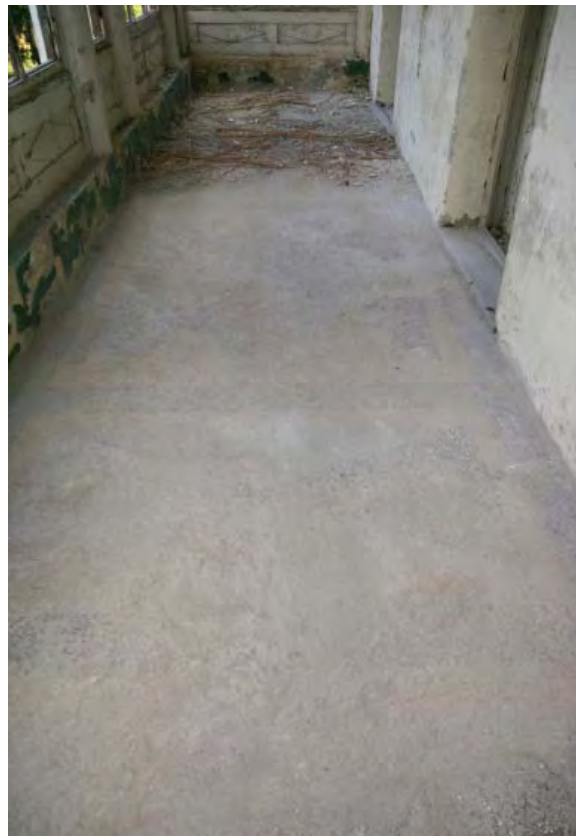
Vrata na sjevernom zidu prostorije 54, 2011.

Vrata na sjevernom zidu prostorije 53, 2011.

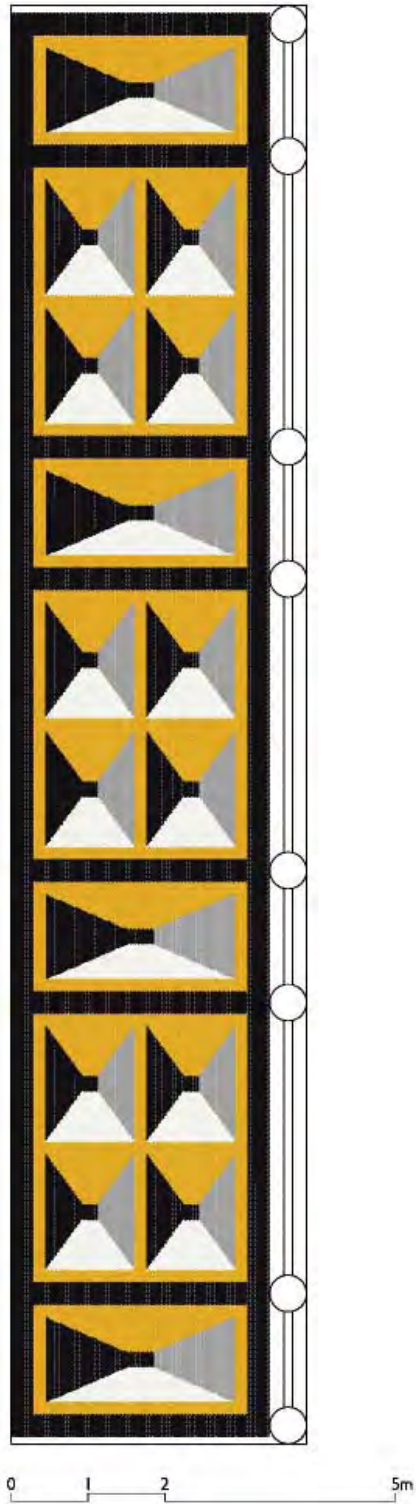
Lođa na katu altane, 2011.

Mozaik na podu lođe, 2011.

Detalj mozaika na podu lođe, 2011.

Mozaik od višebojnog kamena na podu lođe, 2011.

Tragovi mozaika na podu prostorije 18, 1967.

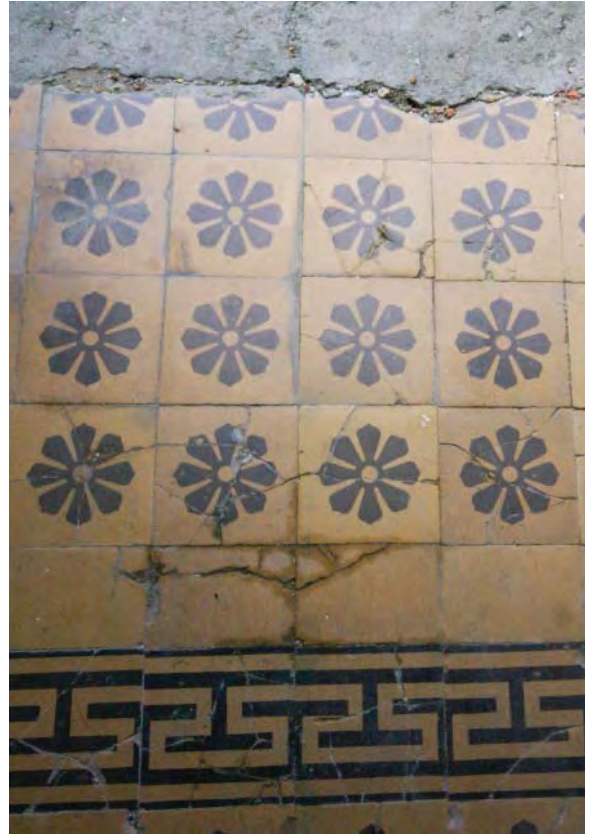
Tragovi mozaika na podu prostorije 18, 2011.

Tragovi mozaika na podu prostorije 18, 2011.

Keramične pločice, 1967.

Keramične pločice - prostorija 34, 2011.

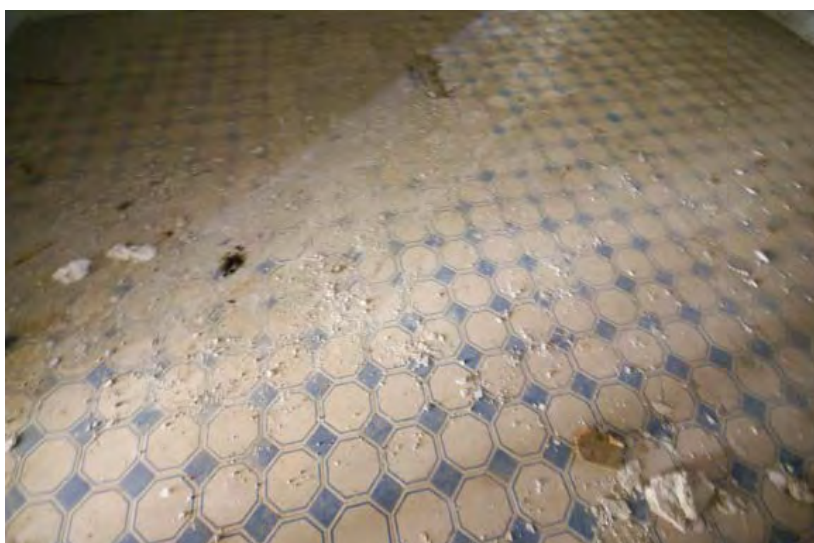
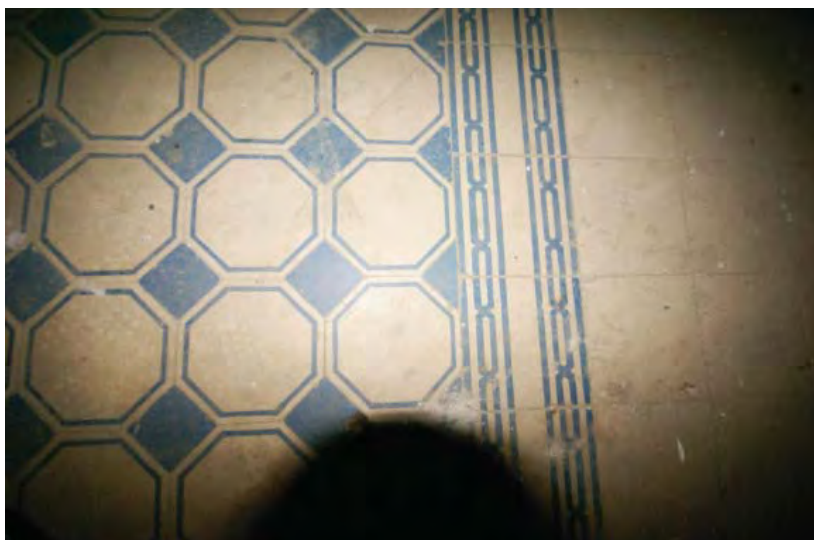

Keramične pločice - prostorija 35, 2011.

Keramične pločice - prostorija 39, 2011.

Keramične pločice na podu prostorije 17, 2011.

Kamene ploče na podu prostorje 63, 1967.

Kamene ploče na podu prostorje 63, 2011.

Detalj popločenja na podu prostorje 63, 2011.

Parket u prostoriji 50, 2011.

Parket u prostoriji 60, 2011.

Detalj slaganja parketa u prostoriji 60, 2011.

Detalj slaganja parketa u prostoriji 60, 2011.

Popločenje opekom u prostoriji 38, 2011.

Popločenje opekom u prostoriji 38, 2011.

Popločenje opekom u prostoriji 37, 2011.

Prostorija 45 na katu istočnog krila, 1967.

Detalj štukó dekoracije na stropu prostorije 45, 1967.

Obrada stropa - prostorija 45, 1967.

Prostorija 45 na katu istočnog krila, 2011.

Štuko dekoracija stropa koju pronalazimo u prostorijama 54, 55, 56 i 71, 1967.

Štuko dekoracija stropa prostorije 55, 1967.

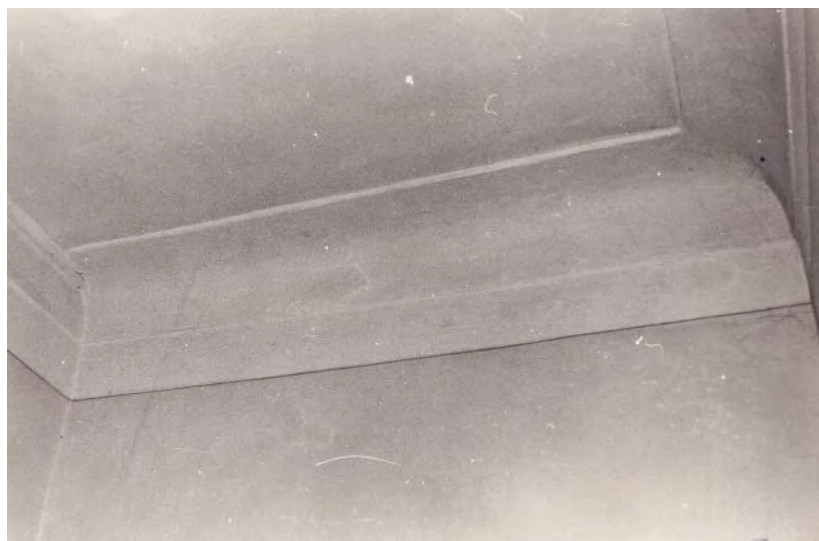
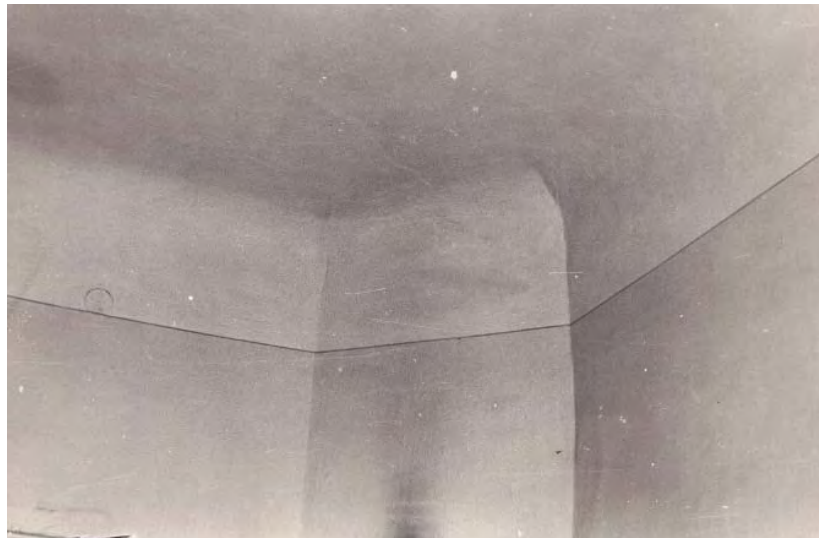
Štuko dekoracija stropa prostorije 55, 2011.

Štuko dekoracija stropa prostorije 55, 2011.

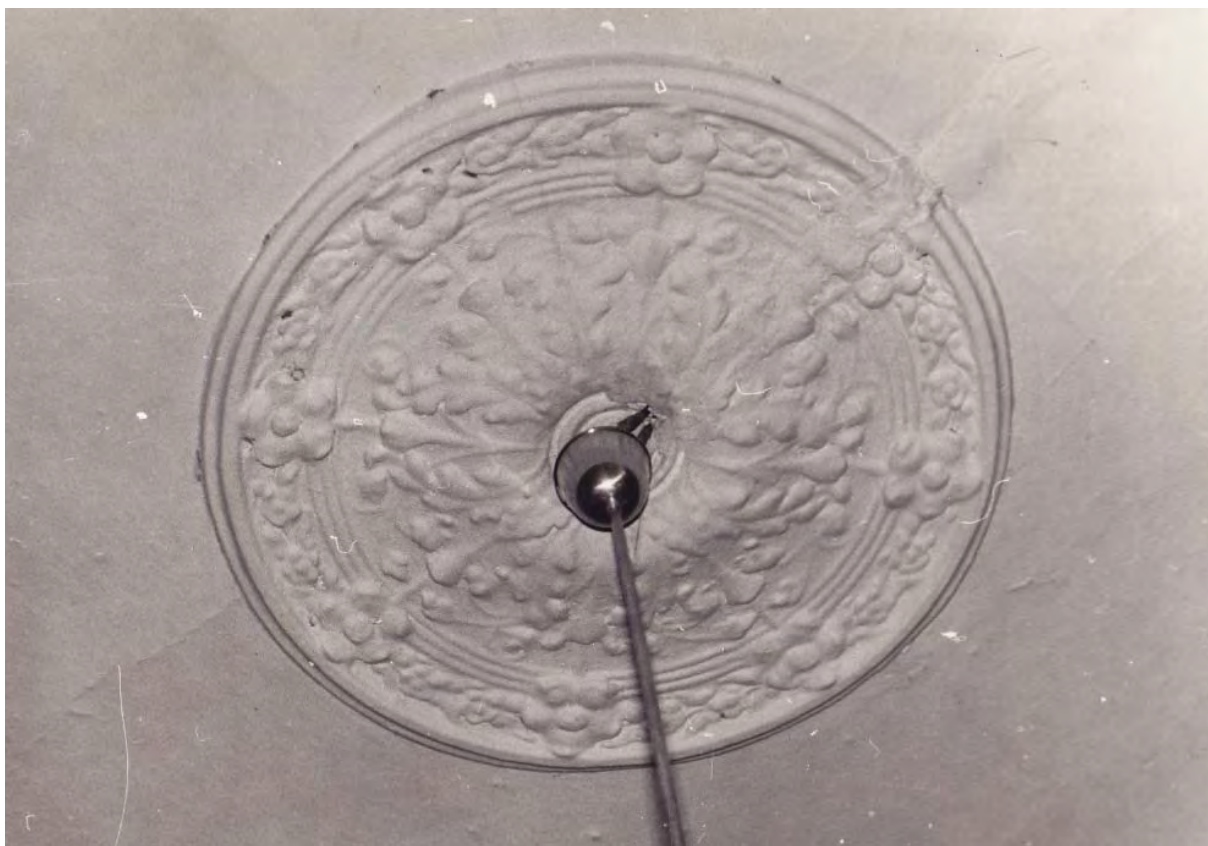

Štuko dekoracija stropa prostorije 55, 2011.

Oblikovanje hokela na stropovima prostorija na katu, 1967.

Štuko dekoracija na stropu prostorije 66, 1967.

Štuko dekoracija na stropu prostorije 66, 2011.

Tragovi bijelog oslika na sivo-maslinastoj podlozi - stupu prostorije 26 u prizemlju, 2011.

Tragovi plavog oslika na svodu prostorije 28 u prizemlju južnog krila, 2011.

Tragovi bijelog oslika na plavoj podlozi na zidovima prostorije 68 na katu, 2011.

Tragovi oslika na stropu prostorije 62, 2011.

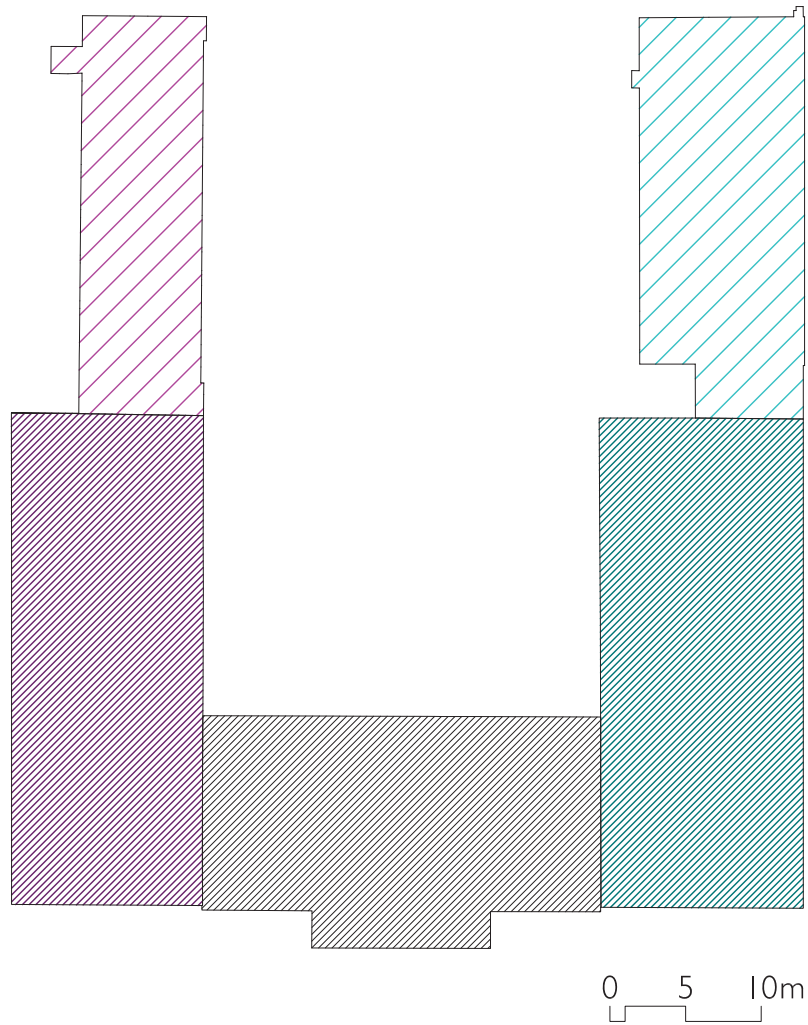
Tragovi oslika na stropu prostorije 61, 2011.

Detalj oslika na stropu prostorije 62, 2011.

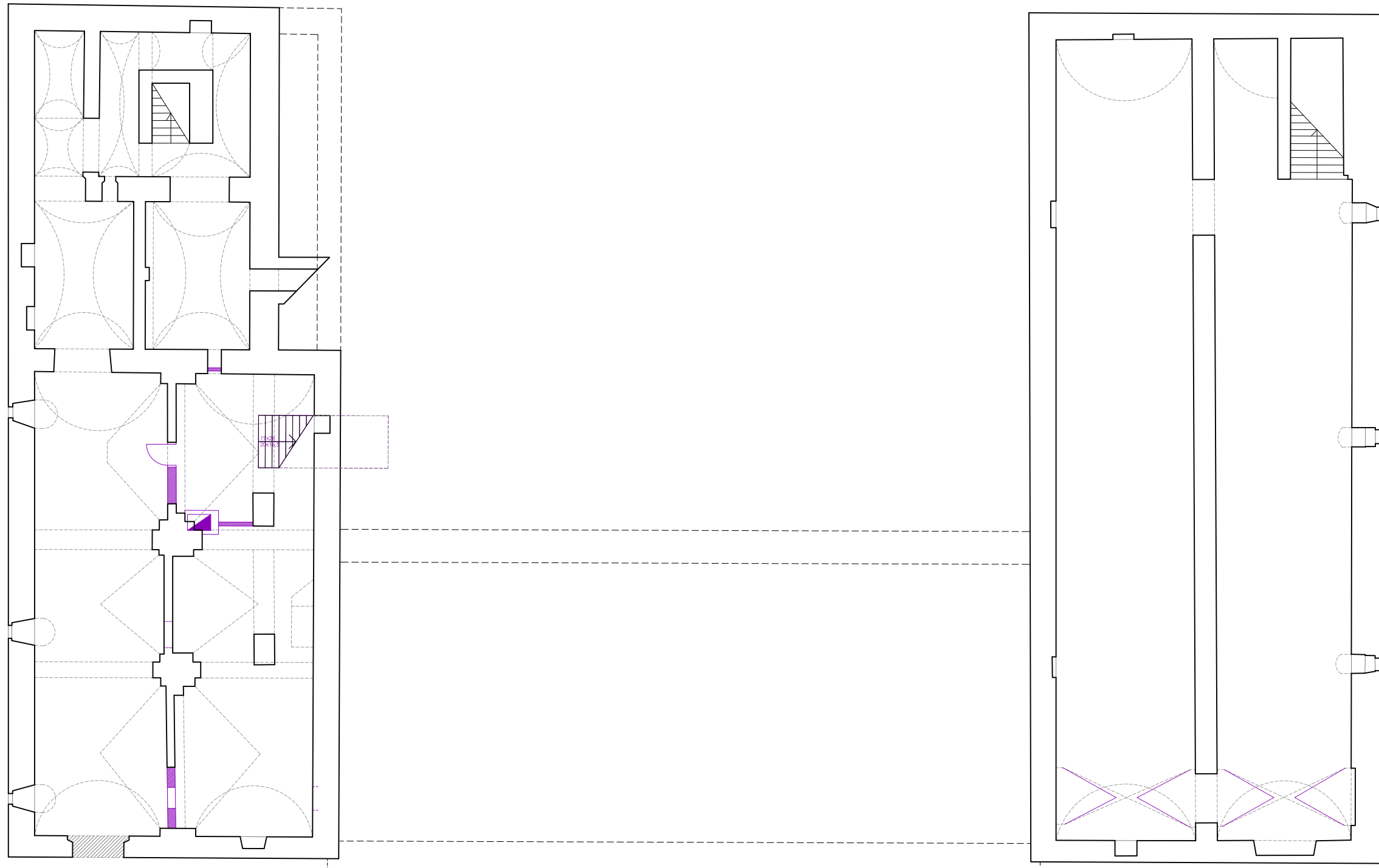
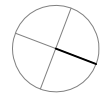

Tragovi oslika na stropu prostorije 62, 2011.

- južna gospodarska zgrada
- južno krilo dvorca
- istočno krilo dvorca
- zapadno krilo dvorca
- sjeverna gospodarska zgrada

ISTRAŽIVANJA

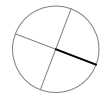

■ rezultati konzervatorskih istraživanja

0 1 5 10m

TLOCRT PODRUMA

ISTRAŽIVANJA

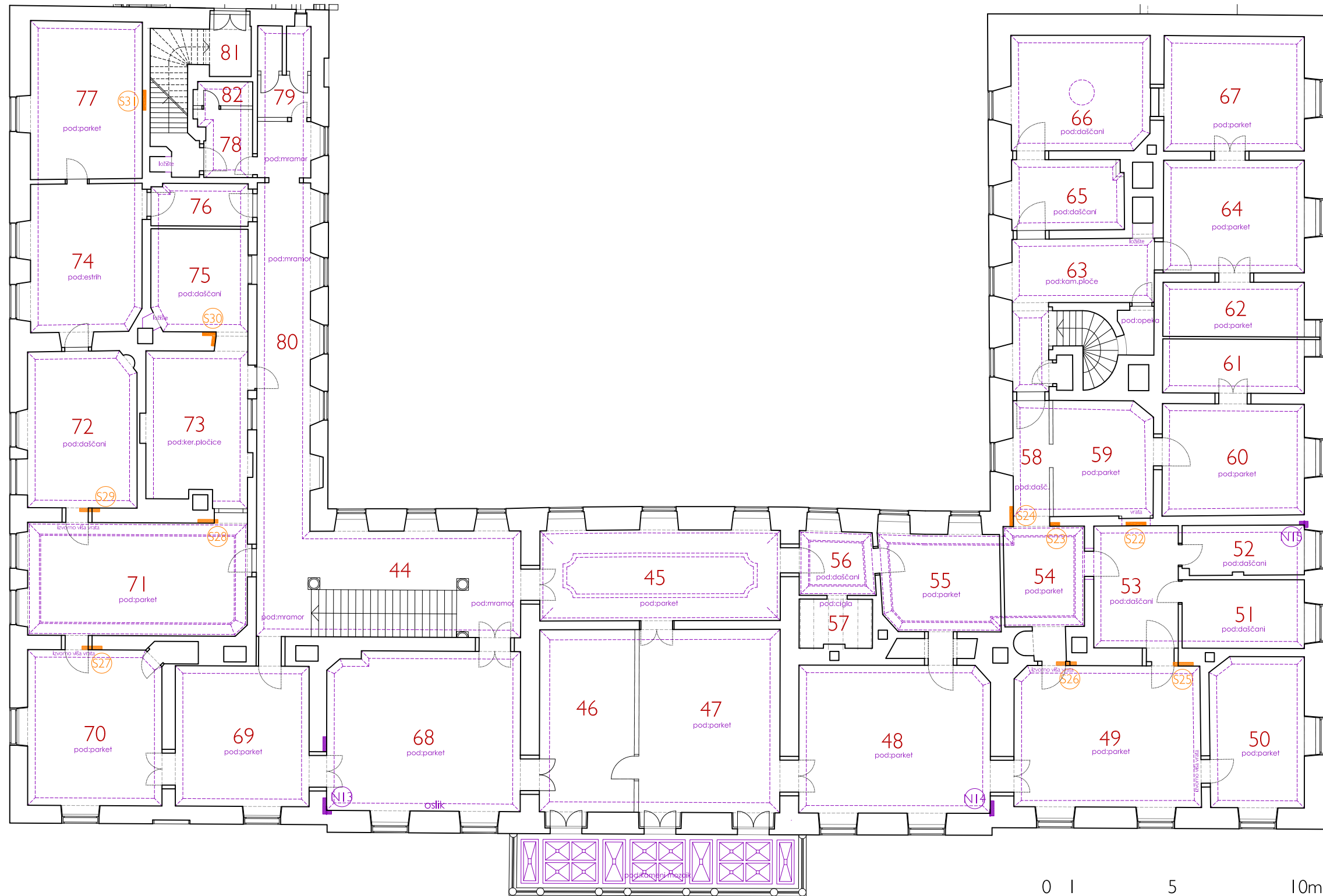
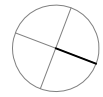

- izvedene restauratorske sonde
- rezultati konzervatorskih istraživanja

TLOCRT PRIZEMLJA

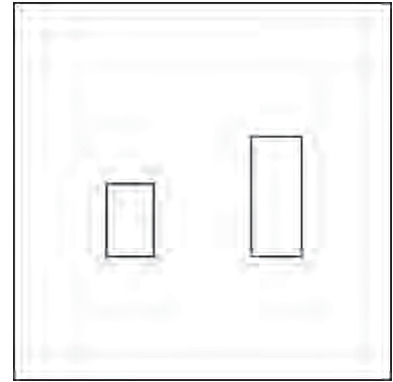

ISTRAŽIVANJA

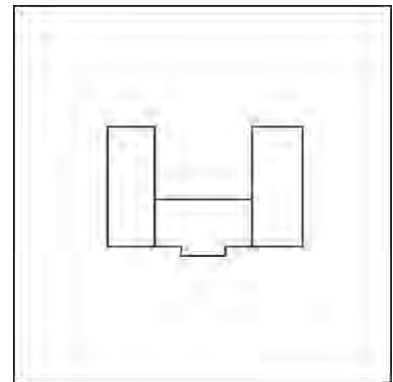

- izvedene restauratorske sonde
- rezultati konzervatorskih istraživanja

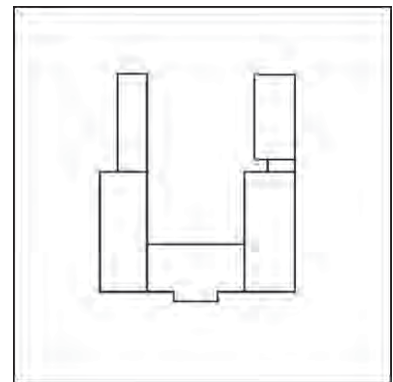
TLOCRT KATA

Shematski prikaz prve građevne faze
Razdoblje Veteranija (1700.–1749.)
– oblikovanje južnog i sjevernog krila

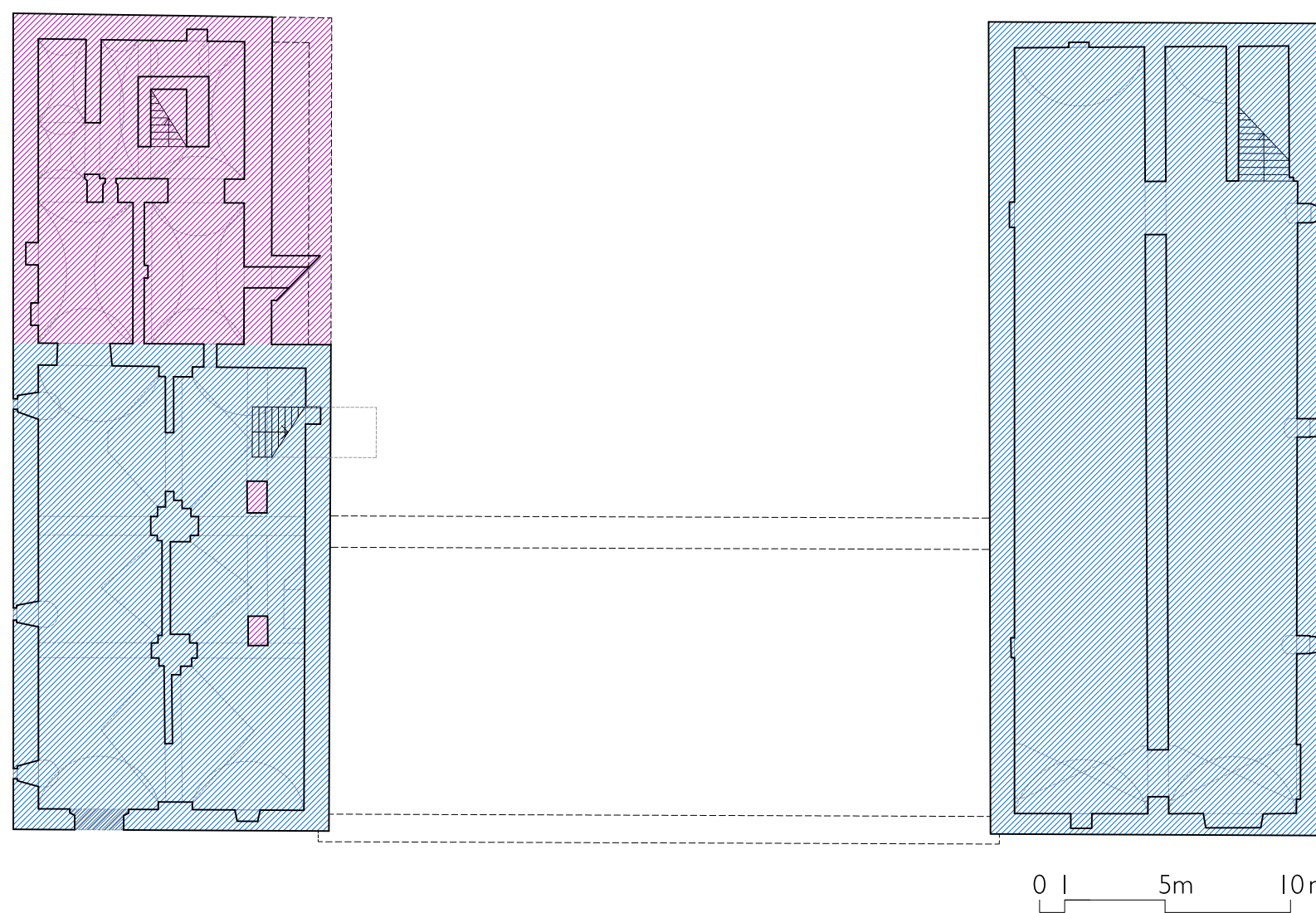

Shematski prikaz druge građevne faze
Razdoblje Esterházyja (1749.–1842.)
– formiranje trokrilnog dvorca prigadnjom istočnog krila

Shematski prikaz treće građevne faze
Od obitelji Schaumburg-Lippe do Drugog svjetskog rata (1842.–1945.)
– obnova unutrašnjosti i prigradnja prizemnica

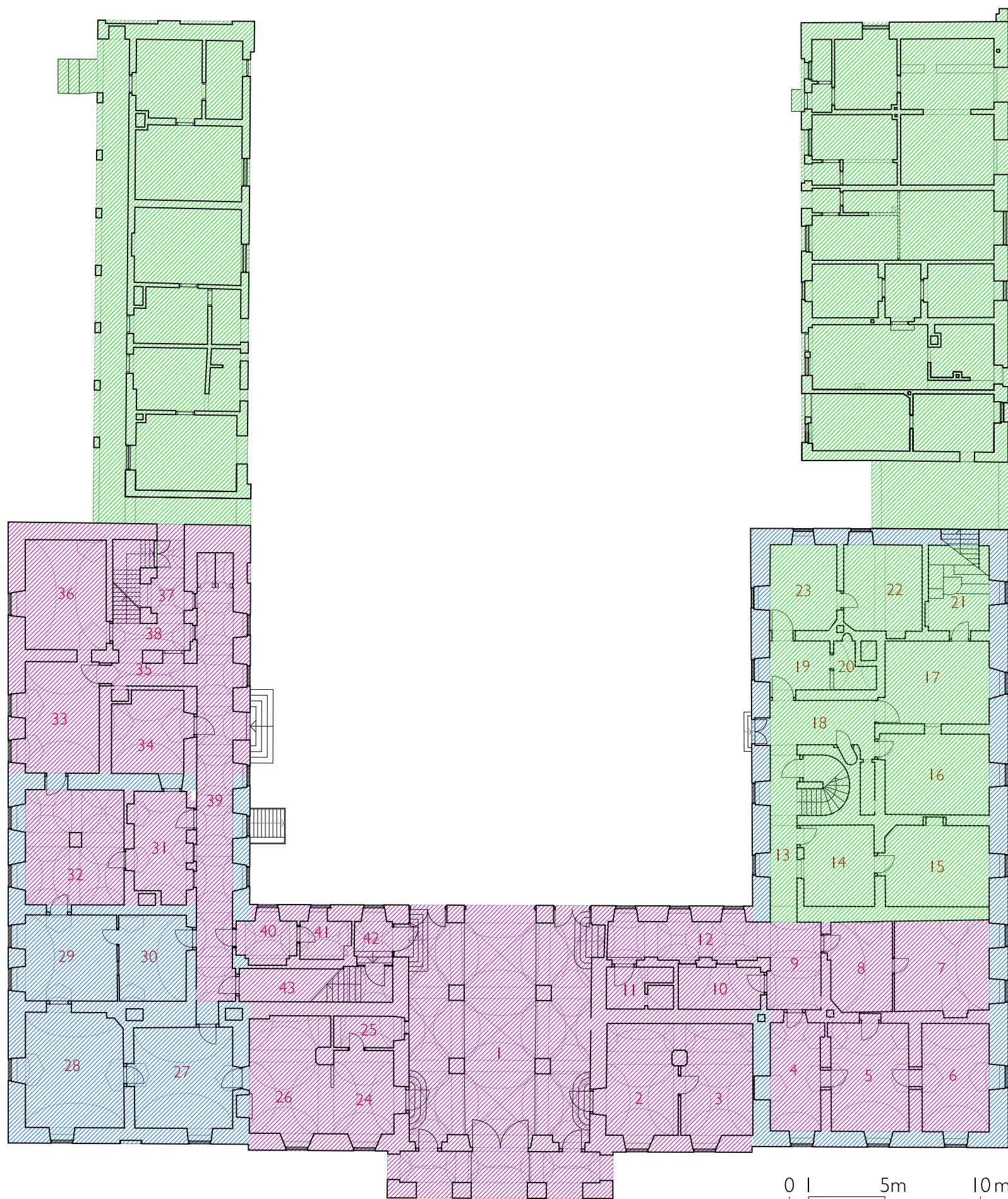
GRAĐEVNI RAZVOJ

- 1.faza
- 2.faza
- 3.faza
- Razdoblje Veteranija (1700.–1749.)
- Razdoblje Esterházyja (1749.–1842.)
- Od prelaska dvorca obitelji Schaumburg-Lippe do Drugog svjetskog rata (1842.–1945.)

TLOCRT PODRUMA

GRAĐEVNI RAZVOJ

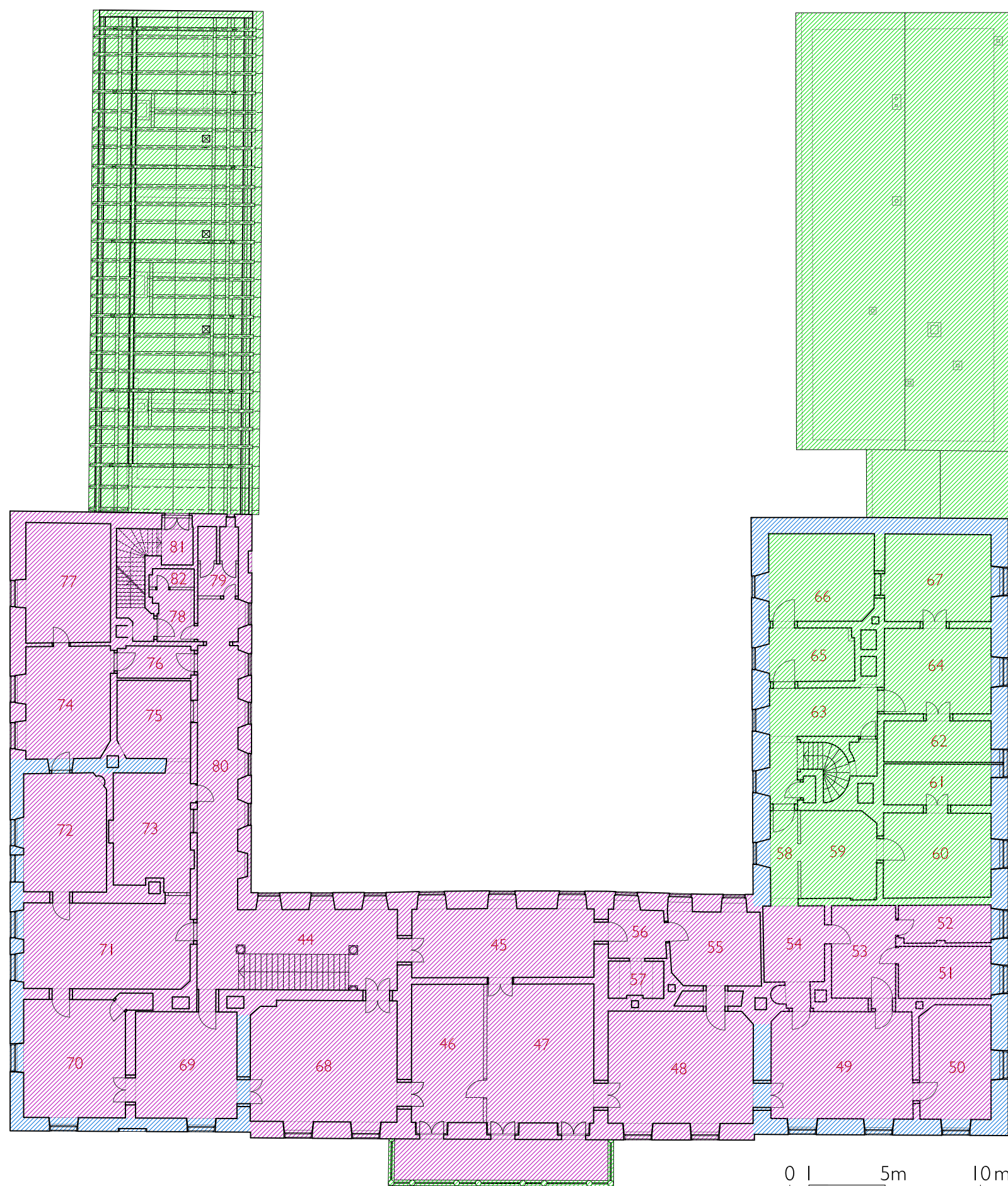

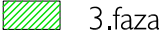

- 1.faza
- 2.faza
- 3.faza
- Razdoblje Veteranija (1700.–1749.)
- Razdoblje Esterházyja (1749.–1842.)
- Od prelaska dvorca obitelji Schaumburg-Lippe do Drugog svjetskog rata (1842.–1945.)

0 5m 10m

TLOCRT PRIZEMLJA

GRAĐEVNI RAZVOJ

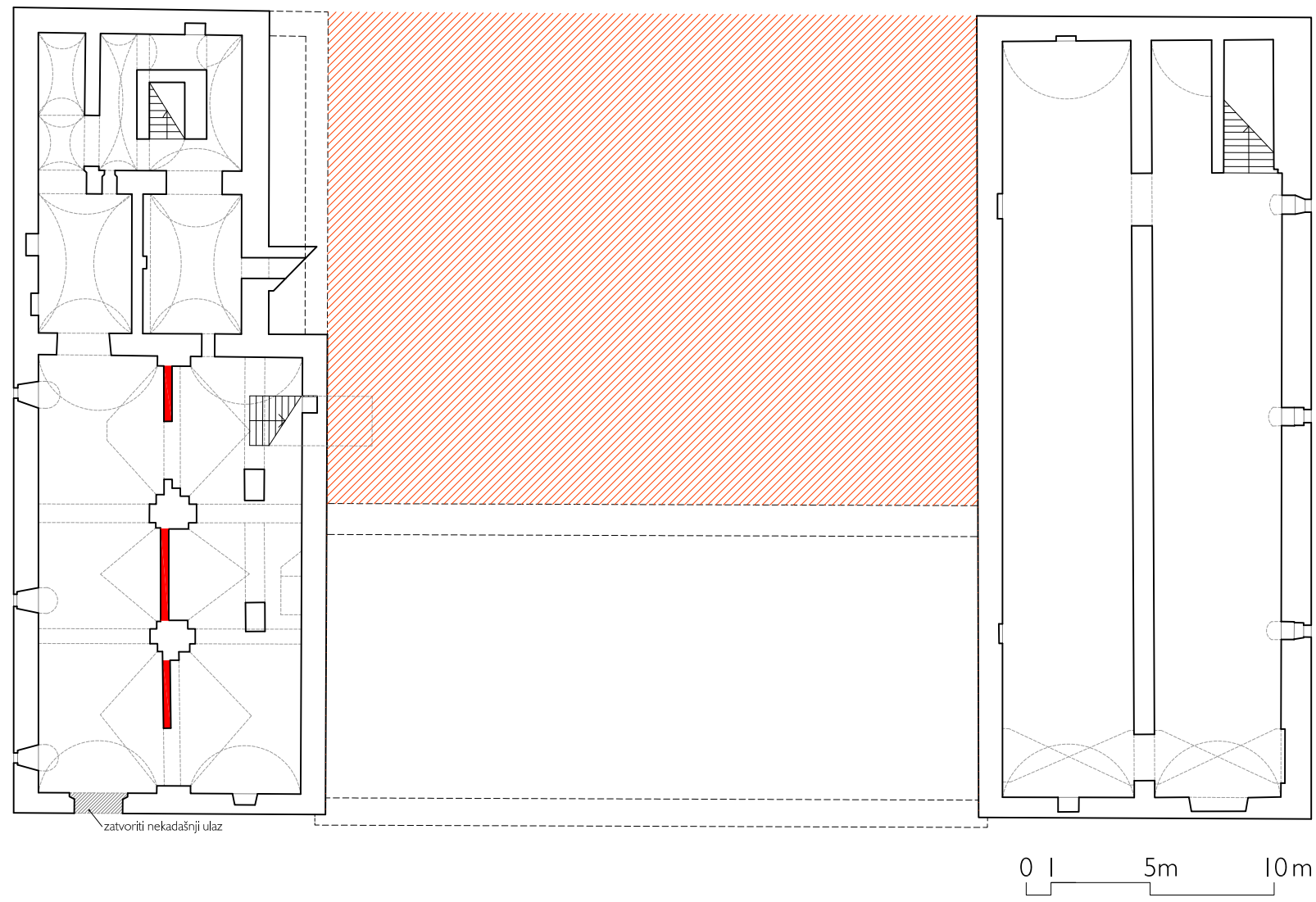

- 1.faza
- 2.faza
- 3.faza
- Razdoblje Veteranija (1700.–1749.)
- Razdoblje Esterházyja (1749.–1842.)
- Od prelaska dvorca obitelji Schaumburg-Lippe do Drugog svjetskog rata (1842.–1945.)

0 | 5m | 10m

TLOCRT KATA

SMJERNICE

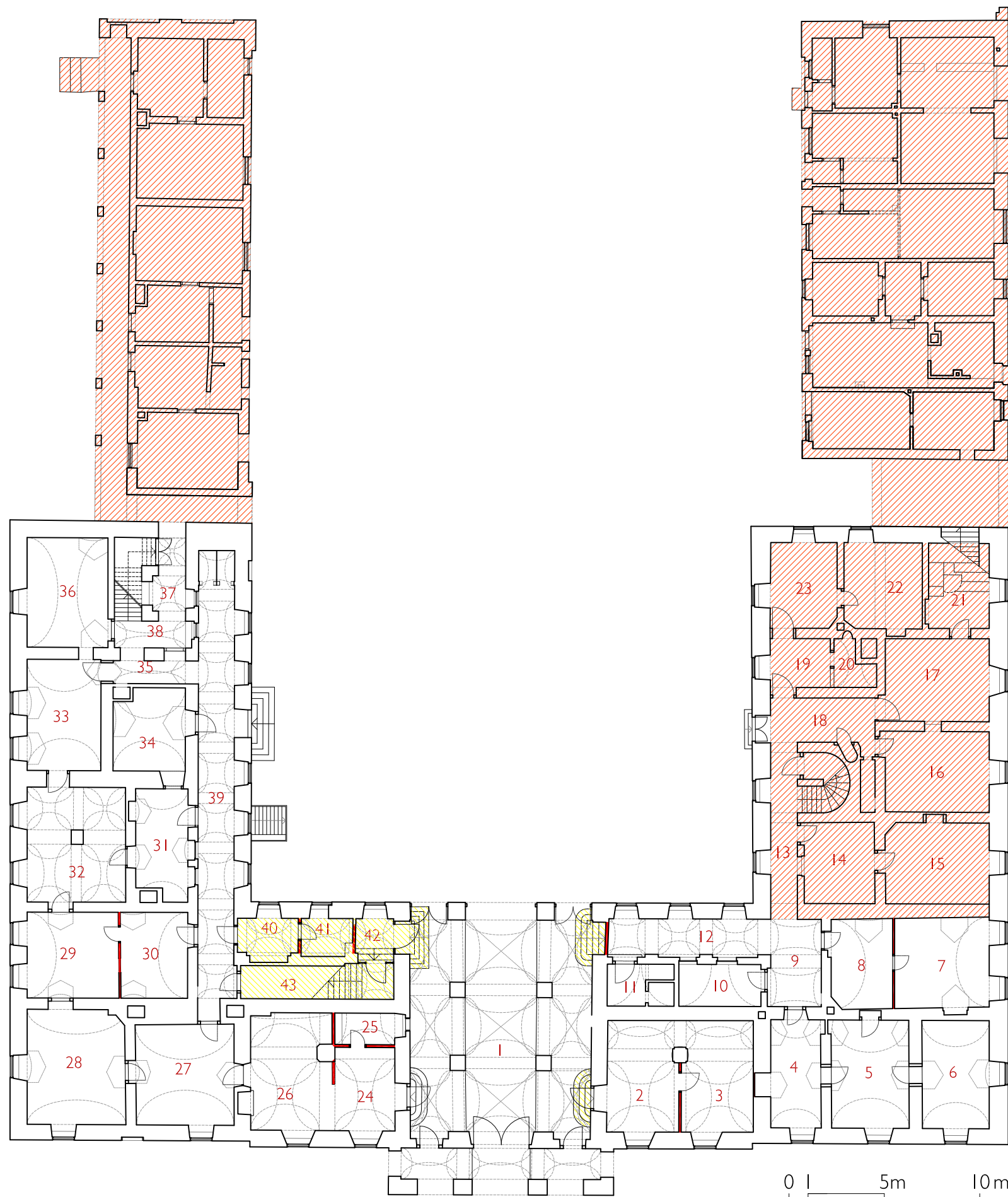
- smjernice- uklanjanje
- smjernice- novo
- smjernice rekonstrukcija

0 | 5m | 10m

zatvoriti nekadašnji ulaz

TLOCRT PODRUMA

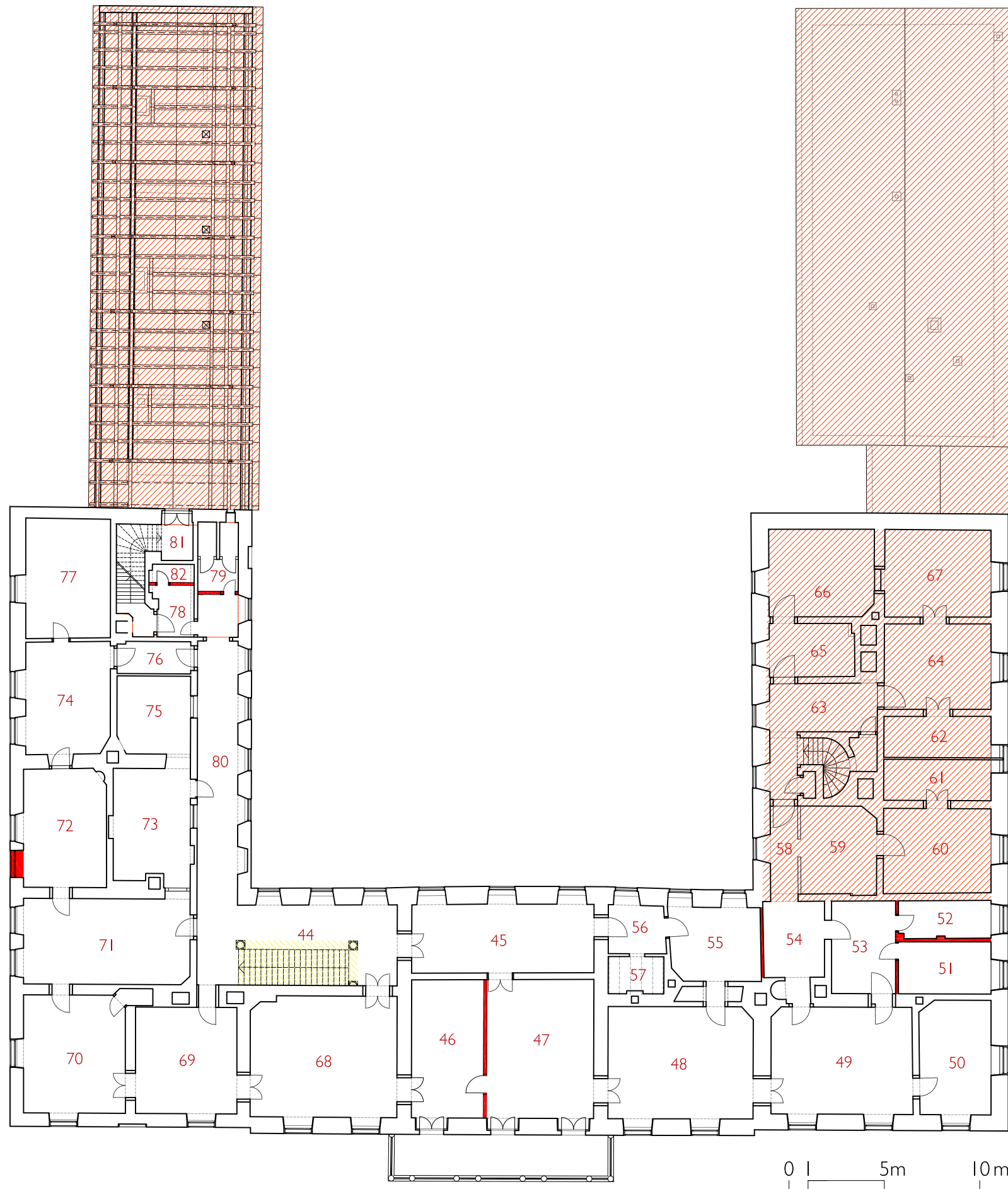
SMJERNICE

- smjernice- uklanjanje
- smjernice- novo
- smjernice rekonstrukcija

TLOCRT PRIZEMLJA

SMJERNICE

- smjernice- uklanjanje
- smjernice- novo
- smjernice rekonstrukcija

0 5m 10m

TLOCRT KATA

V. LITERATURA I IZVORI

Literatura:

EVLIIJA ČELEBI, Putopis: odlomci o jugoslavenskim zemljama, (ur. Salko Zahiragić, preveo, uvod i komentare napisao Hazim Šabanović), Sarajevo, 1996.

ANDRIJA BOGNAR, Prirodne osobine Baranje, u: *Tri stoljeća Belja*, Osijek, 1986., 1-31

JOSIP BÖSENDORFER, Crtice iz slavonske povijesti, Vinkovci, 1994. (pretisak izdanja objavljenog u Osijeku 1910.)

JOSIP BRÜSZTLE, Povijest katoličkih župa u istočnoj Hrvatskoj do 1880. godine, preveo i priredio Stjepan Sršan, Osijek 1999.

DRAGUTIN FELETAR, TOMISLAV ĐURIĆ, Darda : barokno-klasicistički dvor baruna Esterhazy, u: *Stare građevine istočne Hrvatske : izbor kulturno-povijesnih spomenika bjelovarskog kraja, Moslavine, Slavonije i Baranje*, Varaždin, 1983., 152-153.

DRAGUTIN FELETAR, TOMISLAV ĐURIĆ, Darda - barokno-klasicistički dvor baruna Esterhazyja, u: *Stari gradovi, dvorci i crkve Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema / Old townns, churches and castles of Slavonnia-Baranja-West Srijem Region*, Zagreb, 2002., 278-280.

SONJA GAĆINA, GRGUR MARKO IVANKOVIĆ, Planovi i vedute Osijeka, Osijek, 1996.

BRANKO GALIĆ, JOSIP GALIĆ, Analiza stanja nosive konstrukcije s prijedlogom zahvata sanacije, Radionica Statike, Zagreb, studeni 2011. (elaborat u privitku)

GORDANA GRIM HUNDIĆ, ANĐELKO HUNDIĆ, Dvorac Esterházy, Darda, Izvještaj o prvoj fazi konzervatorsko-restauratorskog istraživanja, RE-DIZAJN, Zagreb, rujan 2011 (elaborat u privitku)

ANĐELA HORVAT, ŠTEFICA HABUNEK-MORAVAC, NADA ALEKSIĆ, Dvorci i kurije sjeverne Hrvatske - stanje i mogućnosti njihova uključivanja u suvremeni život, Republički zavod za zaštitu spomenika culture, Zagreb, (elaborat)

KATARINA HORVAT-LEVAJ, Barokna sakralna arhitektura – tragom Eugenove crkve, u: *Slavonija, Baranja i Srijem, vrela europske civilizacije*, drugi svezak, Zagreb, 2009., 335–357.

IGOR KARAMAN, Osnovna obilježja imanja Belje i Darda u sustavu kasnofeudalnih/kapitalističkih zemljoposjeda na baranjsko-slavonskom tlu do 1918. godine, u: *Tri stoljeća Belja*, Osijek, 1986., 77-92.

MARIJA KELER, Poznati stari dvorci i parkovi "Belja" - Bilje, Darda i Kneževo, u: *Godišnjak Ogranka Matice hrvatske Beli Manastir*. I (2004), 103-107.

MAGDOLNA KISS, Život kmetova na veleposjedima u Baranji između Dunava i Drave od 1700. do 1848. godine, u: *Tri stoljeća Belja*, Osijek, 1986., 195-211.

SILVIJA LUČEVNJAK, Prilog poznavanju odnosa skulpture, arhitekture i perivojne arhitekture na primjerima slavonskih dvoraca, u: *Anali Galerije Antuna Augustinčića*, 21–25 (2001.–2005.), 345-358

VLADIMIR MARKOVIĆ, Dvorci 18. stoljeća – rafinirana upravna sjedišta, u: *Slavonija, Baranja i Srijem, vrela europske civilizacije*, drugi svezak, Zagreb, 2009., 349–347.

IVE MAŽURAN, Grad i tvrđava Osijek, Osijek, 2000.

DUBRAVKA MLADINOV, ŠEFICA HABUNEK-MORAVAC, Tri baranjska dvorca, u: *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*. XIII, 5(1964), str. 150-153.

DRAŽEN NJEGAČ, Istočna Hrvatska u: *Veliki atlas Hrvatske*, Zagreb, 2002., 254-269.

MLADEN PEŠIĆ, Suleiman s Bridge at Darda/Sulejmanov most u Dardi, u: *Submerged Heritage/ Potopljena baština I*, (2011.), 10 – 19.

MLADEN OBAD ŠČITAROCI, BOJANA BOJANIĆ OBAD ŠČITAROCI, Darda : dvorac Esterházy, u: *Dvorci i perivoji u Slavoniji - od Zagreba do Iloka*, Zagreb, 1998., 110-113.

PETER RAJCZI, Pravno ustrojstvo i funkcioniranje dardanskog i beljskog vlastelinstva od nastanka do 1918. godine, u: *Tri stoljeća Belja*, Osijek, 1986., 169-180.

ANDRÁS ROZS, Veleposjed i seljačko privređivanje u nekadašnjim općinama beljskog i dardanskog vlastelinstva od oslobođenja kmetova do 1914. godine, u: *Tri stoljeća Belja*, Osijek 1986., 212-231.

LASZLO SANDOR, Prikaz upravljanja osnovnim školstvom u naseljima Beljskog i Dardanskog vlastelinstva (1772.–1851), u: *Tri stoljeća Belja*, Osijek, 1986., 309-322.

ANTE SEKULIĆ, Ugarska velikaška obitelj Esterházy u hrvatskoj povijesti, u: *Kaj, časopis za književnost, umjetnost i kulturu*, 5-6 (1992.), str. 43-52.

STJEPAN SRŠAN, Baranja 1785. godine, Osijek, 1999.

ALICA WERTHEIMER – Baletić, Stanovništvo Baranje u razdoblju 1857.–1981. godine, u: *Tri stoljeća Belja*, Osijek, 1986., 65-76.

Izvori:

- Ministarstvo kulture, Konzervatorski odjel u Osijeku
- Dokumentacijski fondovi Instituta za povijest umjetnosti, Zagreb
- Hrvatski državni arhiv
- Državni arhiv u Osijeku
- Kanonske vizitacije, Baranja (1729.–1810.), (ur.) Stjepan Sršan, knj. I., Osijek, 2003.
- Digitized Maps of the Habsburg Empire, Königreich Ungarn, The First Military Survey 1763-1785, Arcanum, Budapest, 2006.
- Digitized Maps of the Habsburg Empire, Königreich Ungarn, The Second Military Survey 1806-1869, Arcanum, Budapest, 2006.

KONZERVATORSKE STUDIJE I ELABORATI
INSTITUTA ZA POVIJEST UMJETNOSTI
Knjiga 1

MREŽNA IZDANJA INSTITUTA ZA POVIJEST UMJETNOSTI
Knjiga 2

IZDAVAČ
Institut za povijest umjetnosti
Ulica grada Vukovara 68
10000 Zagreb

ZA IZDAVAČA
Milan Pelc

UREDNIK
Petar Prelog

RECEZENTI
Davorin Štepinac
Danko Zelić

SURADNICA
Danijela Šapina

GRAFIČKI DIZAJN
Danijela Šapina

Zagreb, 2012.

ISBN 978-953-7875-05-3

